

BROWEN BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192575

UNIVERSAL
LIBRARY

गां वा क ड च्या गो ष्ठी

लेखक :

व्यंकटेश माडगूळकर

चित्रकार :

दीनानाथ दलाल

१९५१

किंमत तीन रुपये बारा आणे

मौज प्रकाशन : ४ :

सर्व हक्क स्वाधीन

प्रथमावृत्ति : १२०० | १५ एप्रिल १९५१

मुद्रक :

विष्णु पुरुषोत्तम भागवत

मौज प्रिंटिंग ब्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :

वासुदेव पुरुषोत्तम भागवत

मौज प्रकाशन लिमिटेड

खटाववाडी, मुंबई ४

सौ. विमल

आणि चि. ज्ञानदा

यांना—

गांवा कडच्या गोष्टी

१ बोजा	९ कुत्री
२ सोन्याची माडी	१० विलायती कोंबडी
३ झोंबी	११ न्याय
४ करणी	१२ काय सुदीक गेलं न्हाई
५ मारुतराया	१३ बेत
६ कलागत	१४ वहाणा
७ गुप्त धन	१५ आडिट
८ भुताचा पदर	१६ फकड गोष्ट

पहिल्या दहा कथा सामाहिक मौजमधून क्रमशः प्रसिद्ध झाल्या. 'न्याय' व 'आडिट' अमि रुचि, 'बेत' सत्यकथा, 'वहाणा' लोकसत्ता, 'फकड गोष्ट' झंकार व 'काय सुदीक गेलं न्हाई' मौज या नियतकालिकांच्या दिवाळी अंकातून.

बो जा

रस्त्यानं चालूं लागला म्हणजे डाल्या पायावर अधिक भार टाकतो. त्यामुळं अंगाची काठी सारखी झोले घेत असते. मोहरमचे 'नालसाहेब' असेच म्हणतात. या सारखेपणामुळं गांवांतले लोक नेवराला 'नाल्या नेवरा' म्हणून खतात. अंगांत एक मळका गंजिफरास, खाली आंखुड घोतर आणि पांढरी टोपी घालून नेवरा गावांतून हिंडताना नजरेस पडतो. फारसा पिकाची उसाभर करीत तो रानातच असतो. पण त्याचं घर गांवांत हे. जातीचा कुणबी असूनहि नेवराच्या आईला लोक बजा वाणीण म्हणतात. म्हातारी भाल्यासारखी उंच आहे, पण म्हातारपणामुळं विळ्यासारखी वाकली आहे. आपल्या घरांत एवढीशी खोली काढून तिने त्यांत किराणा मालाचं दुकान ठेवले आहे. धडा दोन धडे गूळ, मणपायली तेल, शेरमापटं शेंगदाणे असा माल तिच्या दुकानात असतो. कपाळाला बुक्का लावून आणि गळ्यात घालून ही म्हातारी गुळगुळीत पाटावर बसते आणि रुपयामागं आठ आणे दा हिक्मतीनं उठवते. पैसा दोन पैसे उधारी राहिली तरी दुसऱ्याच्या दारात धरून बसते आणि वसुली होईतों तोड वाजवते. आपल्या मिळकतीतला साबडा छदामहि ती पोराला देत नाही. ओढायला तंत्राखू पाहिजे असली नेवराला म्हातारीपाशीं पैसे मोजावे लागतात. म्हातारी दुकानाचा माल प्यासाठीं मात्र पोरकडून पैसे घेते. महिन्याला मोटारींतून पंढरीची वारी, उंची धडुतीं फाडते आणि जिवाला गोडघड करून खाते.

नेवराची बायकोहि मोठी हारदमख्याली आहे. बजाची ही सून दांतवण दांत काळेभोर करते. अफूची गोळी घालून पोराला पाळण्यात टाकते गटाळण्या घालीत गांवभर फिरते. लोक म्हणतात, नेवरानं एकवार पोला चांगलं लायल्यवं. पण नेवराच्या हातून ही गोष्ट होण्यासारखी नव्हती.

एकतर तो स्वतः स्वभावानं मवाळ होता. वाळल्या पाचोळ्यावर पाय न देणारा होता. आणि दुसरं असं की बायकोवर हात टाकला तर ती तो निमृटपणें सोसेल असा भरंवसा नव्हता. उलट तिनच चार तडाखे दिले तर केवढी नामुष्कीली ! याचा दाखला त्याला स्वतःला नाही तरी म्हातारीला अनेकवार आला होता. सुनेवर तोंड टाकायला गेल्यावर तिनं सासूचे दोन्ही हात धरून तिच्या खोल गालफडावर चार ठेवून दिल्या होत्या. बजावलं होतं की,

“याद धर घेरडे, पुन्हा माज नाव काढशील तर पाय मोडून टाकीन !”

बजा अशी गप बसणारी बाई नव्हती. तिनें तोडावर हात घेऊन सार गाव जमा केलं. तक्रार घातली. पण लोकांना दोघी जणीहि कोणत्या गुणाच्या तें ठाऊक होतं. ‘कुत्ता जाने और चमडा जाने’ म्हणून सगळ्यानीं काहीं मनावरच घेतलं नाही. मग चिडलेल्या म्हातारीनं सुनेला इख घातलं. देव घातले. ‘करणी’ केली. पण सून सगळ्यातून सुटली. ती म्हातारीचा बाप होऊन राहिली होती ! आणि या सगळ्या महारगोधळात विचारा नेवरा सुटीत जीव धरून दिवस टकलीत होता. दिवसेंदिवस खंगत चालला होना. नेवरा बाइलीच्या आरी पडलाय म्हणून लोक हिणवीत, म्हणून फारसा गावातहि येत नव्हता. कर्जाचा बोजा फार झाल्यामुळं तो अगदीं मेंढाकुटीला आला होता, डबघाईला आला होता. शेतीभाती, गुरदोरं असतांना नेवराला बोजा झाला कसा ? आई आणि बायको याच्या काईलीमुळ. म्हातारी माल आणून उधारी नेवराच्या नावावर माडायला शहरांतल्या वाण्याला सागायची. पंढरीला निघाली म्हणजे वाटखर्चींसाठी पाचपंचवीस रुपये दुसऱ्याचे काढून तिला द्यावे लागायचे. बायको गावच्या सोनाराकडून कडीतोडे ठोकून घ्यायची. त्या दोघी सामवासुना बामणाच्या माणसावाणी झ्याकीत रहायच्या. तीस तीस रुपयाचीं लुगडीं फाडायच्या. दिवसाला दहा वेळा कडक चहा प्यायच्या. या खर्चाच्या वागण्याला नेवरा कसा पुरा पडणार ? बोजा फार झाला. नेवराला अन्न गोड लागेना !

एकदा त्याची गणा चलपत्याशीं मुलाखत झाली. नव्या बांधलेल्या घराच्या पायरीवर शिग्रेट ओढत गणा बसला होता. माणूस मोठा हुशार होता. जिंदगीतले बरेच दिवस मुशाफिरी करीत तो शहरगांव हिंडला होता. त्याच्यापाशीं वक्कळ पैसा आहे अशी बोलवा गांवात होती. त्याचे केस इंग्रजी पद्धतीनं

कापलेले असत. एक दिवस आडे तो गुळगुळीत दाढी करी. आणि साबण लावून धुतलेला कफकॉलरचा शर्ट घाली. रेडिओ, ग्रामोफोन, पारशी आणि युरोपियन् लोकांच्या चालीरीती, रेल्वे आणि मुंबई याविषयींची त्याची माहिती आश्चर्यकारक होती. वाऱ्यानं न विझणारा दिवा, कळीची चकमक आणि सायकल असल्या अपूर्वाईच्या वस्तू त्याच्या मालकीच्या होत्या. खरोखर गणा मोठा माणूस होता. त्याची बायकोमुद्दां कागद वाचू शकत होती. अंगाच्या काठीला

झोले देत नेवरा चाल्ल्या असतांना गणानं त्याला बघितला आणि त्याला हांक देऊन बोलावलं. म्हटलं,

“ ये की. शिघ्रेत ओढ. ”

गणासारख्या किंमतवान माणसानं बोलावून पांढरी विडी ओढायला देणं ही गोष्ट खचित अभिमानाची होती. नेवरा बसला आणि आरामात धूर गिळू लागला. मग गणानं गोष्ट काढली,

“ नावोनाव वाळू लागलास नेवरा. शीक हायेस काय ? ”

“ चालायचच ! परपंच्याच्या काळजीनं माणूस खाली येतो ! ”

“ तुला परपंच्याची काळजी का ? बकळ कुणबावा हाय, म्हातारी शापवर पैसा कमवतीय—”

“ दिसायला दिसतंय हे गणा, पर मी चौ अंगानं खालीं आलेयु ! ”

यावर गणा शहरगावातल्या माणसासारखा हसला. बोलला, “ मला नको बनवूंस ! ”

“ अन्नाच्यान् खोटं न्हाई गणा ! हातांत अग्नी हाय. लई वडावड चाल-लीया माजी ! ”

“ कंच्या गोष्टीची ? ”

“ पैक्याची—आन् दुसरी कंची ! ”

“ लबाड बोलतोस ! ”

“ आत्ता ! तुज्या गळ्याच्यान् रं. सुटली बोल—”

“ सुटली. पर अस का ? तुज्यासारख्याला ही काळजी का ? ”

“ खरं तर असू ने. पर घरची मानसं चागली न्हाईत गणा. म्हातारी अन् बायकू माज रगत खात्यात ! ”

“ ते कस ? ”

“ म्हातारी मालासाठीं पैका घेती. बायकूची रहाणी वामणीणीवाणी खर्चाची. लोकाचं देणं लई झाल्यु बग मला ! ”

“ आ ? ”

“ व्हय. त्येनंच खाल्ल्यालं आन्न माज्या अंगीं लगना ! ”

बोलतां बोलतां स्वतःची स्वतःला कणव येऊन नेवराचा आवाज कापरा झाला.

“कुणाला सांगावं तरी रं ? कुणापाशी बोलत न्हाई बग. मनालाच खातू अन् गप बसतू. आज तूं काळजाला हात घातलास म्हणून बोल्लो. गणा, गड्या ह्या गुंत्यातनं कसं सुटावं हें साग. तू शाणा माणूस शारगांवांत वागल्याला. आमा अडाण्याला वाट दाव !”

“अरं दावणीचं एखादं जनावर मोड. भागव बोजा !”

“जनावर मोडून कस भागलं ? मिळतय ते आन्नबी तुटलं !”

मग दोघेहि घटकाभर गप बसले. काळोख झाला होता. समोरच्या घरांतून दिवे लागले होते. गणाच्या घरापुढच्या लिंबावर बसलेले पादरे बगळे आतां दिसेनासे झाले होते. गार वाग सुटला होता. मग गणानं दुसरी शिघ्रेट काढली. एक नेवराला देऊं केली. तसा तो म्हणाला,

“नग मला !”

“कां रं ?”

“नग. आपल्याला सवय न्हाई हे वडायची. सपक लागती. बरसान ईल. तंवाकू ह्यापरीस बेस. तूं वड !”

गणानं धूर काढला.

“नेवरा, गड्या मी बोलतो, पर तुला अवघड वाटणार न्हाई न्हवं ?”

“न्हाई. तूं बोल. अरं तू काय वाईट सागशील का ? तू माजा का वाद्या हायेस का ?”

“असं कर. जिमिनीचा एखादा तुकडा वेच. त्याशिवाय दुसरी वाट न्हाई !”

नेवरा नाहीं म्हणाला खरा, पण गणाच्या या सल्ल्यानं त्याला अवघडच वाटलं. चैनीखातर झालेल्या बोजा फेडण्यापायीं बापजाच्यानीं कमावलेली जमीन विकणं म्हणजे केवढी हरामी ! जनलोक काय म्हणलं ? नेवराला आपल्या म्हातारीचा आणि बायकोचा राग राग आला. त्या दोघींनींच त्याच्या गळ्याला फांस लावला होता.

“गणा, असं कसं रं करावं ? जनलोक काय बोललं ?”

“अरं, जनलोक तुझा बोजा फेडायला येतात का ? तुझ्या घरांत चूल पेटना तर कोण जेऊं घालणार हाय का ?”

यावर नेवरा काहीं बोलला नाही. उगीच बसून राहिला. ही गोष्ट गणानं नवीनच सांगितली अशातला भाग नव्हता. एकातीं बसला असता हा विचार नेवराच्याहि मनीं आला होता. पण जमीन विकायला त्याच काळीज घट्ट होत नव्हत. असा विचार मनात येणं ही गोष्टसुद्धा शरमेची अशीच त्याची भावना होती. पण आतां गणासारख्या शहाण्या माणसानंदेखील हाच उपाय सुचवला तेव्हा त्याचं मन डळमळूं लागल. वाटूं लागल कीं, जमीन विकावी. पण तस तो गणापाशी बोलला नाही. म्हणाला,

“वखुत झाला गणा. जातो. जनावरांस्नी वैरण टाकायची हाय !”

आणि उठून रानाकडे गेला !

मग चार रोज हीच गोष्ट त्याच्या मनीं घोळत राहिली. आणि अखेर त्यानं ठरवलं कीं जमीन विकायची. दोन एकर विकायचे. हा कारभार एकट्यानच करावा कीं चार माणसांचा सल्ला घ्यावा ? म्हातारीचा विचार घ्यावा ? पण कुणाचा विचार घेऊन काय करायचं ? देण्याच्या काळजीनं मी मरायला लागलोय. कुणी मला तारणार आहे का ? फुकट हाय सगळा पसाग ! आपला जीव सुखात असला तर ह्या जमिनीचा, गुराढोराचा उपयोग ! काळजीन काळजीन खगून मेलें तर जमिन संगं येणार आहे का ? आणि म्हातारी तरी ? बायकोसुद्धा दारापर्यंतच पोचवायला येईल. मग कुणाचा विचार का म्हणून घ्यावा ? चोख एक तुकडं बेचावं आणि बिनघोरी व्हावं.

मग नात्या नेवरा आवर्जून गणाला भेटला. रात्रीं काळोखात लिंबाखाली बसल्या बसल्या त्या दोघांची भाषा झाली.

“गणा, तूं सांगितलेली वाट मी धरली !”

“तुकडं इकतोस का ?”

“व्हय इकतो !”

“म्हातारीचा इचार घेतलास का ? गिऱ्हाईक बघितलास का ?”

“इचार कुणाचा आन कशाचा घ्याचा ? जमिन माजी हाय. मी तिच वाटल ते करीन. आता गिऱ्हाईक मातूर कुनी भेटल न्हाई. भेटलं न्हाई म्हजे काय, मी कुनाकडं गेलोच न्हाई !”

“ मग ? ”

“ भाझं म्हणणं अस हाय गणा, आता कुठ कुणाला गळ घाल् ? जिमिन धिऊन टाक ! ”

“ छय छय, अर मला काय करायचं हाय तुझ्या जिमिनीनं ? येडा काय तूं नेवरा ! मर्दा, तुला असं वाटलं काय, मला जिमिन पायजे म्हणून तुला हुलीवर घातला ? ”

“ तसं न्हव हा, अन्नाच्यान् तस न्हवं. पर मीच म्हणतो तू धिऊन टाक ! ”

अशी ‘ हो ना ’ ‘ हो ना ’ झाली. खरं तर गणाला मनातून जमीन ध्यायची होती. किंबहुना, त्याच हिशोबानं त्यानं नेवराला ही वाट धरायला सांगितलं होतं. पण तसं दाखवावं कसं म्हणून त्यान आढेवेढे घेतले. नाना सववी सांगितल्या.

“ नेवरा, माज्यापशी पैका न्हाई. मी जिमिन घेऊ कशी ? ”

“ नग आता लई वडून धरुस, गणा. काय दोनपा रुपय कमी दे. पर तूच जिमिन घे ! ”

अखेर गणानं जिमिन ध्यायचं कबूल केलं. आणि पुढच्या दोन दिवसांत ‘ इसार पावति ’ झाली. अंगटा उटवून देऊन शंभर रुपये कनवटीला लावून नेवरा घरीं आला. त्या दिवशीं नेवरा पोटभर जेवला.

दुसरा दिवस संपला.

रात्री भाकरी खायला नेवरा घरीं आला आणि तिथला प्रकार बघून त्याला दरदरून घाम सुटला. म्हातारीन आढ्याला दोर टागून फास तयार केला होता. बायको वरवटा पुढ्यात घेऊन बसली होती. जणू जय्यत तयारी करून नेवऱ्याच्या येण्याचीच वाट बघत होत्या. तो येताच दोघीनींहि गर्हिवर घातला.

“ अरं असा कसा र कसाई जन्माला आलास ? अर बापजाद्यानी मिळवलेली जिमिन कशी रं इकलीस ? ”

“ अवं आमी तुमचं कुनी न्हवतोच का ! आमाला न विचारता जिमिन कशापायीं इकली ? आता आमी पोयाला का विचं घालवं का ? ”

बायको वरवऱ्यावर ताडताड डोकं आपटून घेऊं लागली आणि म्हातारीनं

पायाखालीं घडवंची घेऊन फांसांत मान अडकवली ! घाबराघुबरा होऊन नेवरा म्हातारीला आडवा गेल्या तेव्हां लाथ झाडून तिने त्याला बाजूला केला. नेवरा तोडावर हात घेऊन ओरडला,

“असं कशापायी ग आये, फास घेऊन मला काळं पानी दावतीस का ? ”

“अरं काळ्या पान्यानें न्हाई भागायच. तूं फासावर चढशील. तुझी करणी बघण्यापरीस मी फासावर मरते. मला आडवा नग होऊस ! ”

इकडे बायकोनें कपाळ रक्तब्रंदाळ करून घेतलं. तिच्या अंगावर जाऊन नेवरा ओरडला,

“तू बी कपाळ फोडून मरतीस का ? अग, मग मी कुटं जाऊं ? ”

आणि त्याला रडंच आलं. पण बायकोला नवऱ्याची कणव आली नाही. वरवंट्यावर डोकं आपटीत ती बोलली,

“नवरा न्हवंस तूं, वैरी हायेस माजा वैरी ! असल्या नवऱ्याची बायकू म्हणून घेण्यापरीस मी मसणवाटत बसते ! ”

घटकाभर घरात एकच कालवा झाला. नाल्या नेवऱ्याच्या घरांत कुणीतरी मेलं म्हणून सगळं गाव जमा झालं. सगळ्यांनीं हा तमाशा बघितला. अखेर चार जाणतीं माणस पुढं झाली आणि त्यांनीं म्हातारीची समजूत घातली.

“खुळ्या काय तुमी ? फास लावून घेऊन सगळ्या गावाला कोर्टाच्या वाऱ्या करायला लावनार काय ? ”

म्हातारी अंगात आल्यासारखी धुमं लागली, “जिमिन इकली भाड्यानें. माजे वाटुळ झालं. माजे घर उठलं गावातनें. अता मी कशाला वं जगूं ! ”

मग नेवरा रडत रडत गावाला सांगूं लागला,

“का करूं इकू न्हाई तर ? बोजा झालाय अंगावर ! पैका आनू कुटला ? मीच मरतो ईख खाऊन म्हणजे ह्या दोर्घांची मनं शांत हुत्याल ! ”

तशीं म्हातारी हात धुळून म्हणाली, “अरं मर की रं मर. आंधुळी करून मोकळी हुईन ! ”

आणि संतापानं तिनें दांताखिळीच बसवून घेतली. दांतावर दांत घट्ट मिटून

ती निपचित पडली. मग लोकांनीं उलथनं घेतलं आणि तें दातांत घालून दांतखिळी उघडली. जवळ बसलेला नेवरा रडरडून आईला म्हणूं लागला,

“आई, तूं मरूं नगंस. अग मी जिमिन अजून इकली न्हाई. नुसती इसार पावती केलीया. ती माघारीं घिऊं, रद्द करू. तूं सावध हो !”

म्हातारी सावध झाली. फास सोडून टाकून मंडळींनीं दोघा तिघांचा समेट केला. आणि सगळे घरोघर गेले. बायकोच कपाळ धुऊन नेवरानं त्यांत दग-डीचा पाला भरला. दोघींनाहि अंथरुणावर निजवून जेवण स्वतः रांधलं. आपण खालं आणि बायकोला, आईला घातलं.

विसार पावती रद्द करायला म्हणून नेवरा गणाकडे गेला, तेव्हा तो पंढर-पूरला गेलाय आणि आठपंधरा दिवस येणार नाहीं असं कळलं !

गणा येईपर्यंत म्हातारीनं आणि बायकोन नेवराला तापल्या तव्यावर धरलं. कुठून बुद्धि झाली आणि हें पाप करून बसलों असं नेवराला झालं. आठ-पंधरा दिवस यमयातना भोगल्यावर तो गणाकडे आला. म्हणाला,

“गणा, माजी जिमिन द्याची न्हाई !”

“का र ?”

“न्हाई द्याची हे खर. का र आन् कसं रं इचारुन काय उपेग ?”

“पर तुला हे पयलं कळत न्हवतं का ?”

नेवराचा आवाज गगनाला भिडला,

“अरं कळत हुतं मस्त ! पर माज्या घरी दोन खून पडत्याल, मी काळ्या-पान्यावर जातोय जिमिन इकली तर ! का करतोस कळण्या न कळण्याल ? तू आपला इसार माघारी घे आन पावति दे !”

“आन् याज कशानं देऊं ? घर इकू माजं ?”

“याज कशाचं ?”

“मी काय पैका पुरून ठिवला हुता व्हय रं तुजी जिमिन इकन घेण्यापायी ? पंधरा घरं फिरून रुपयं गोळा करून आनलं जिमिन घेण्यापायीं. शंभरामागं छत्तीस याज अगुदरच काढून घेतलं सावकारानं, आन् आतां तू जिमिन द्याची न्हाई म्हणतूस म्हजे मी गळ्याइतका बुडालों !”

“गणा, तुज्या पाया पडतो. माजा जीव नगं घेऊस आतां. अरं, मी माज्या मरणानं मरतोया, तू का आनी धोपाख्या घालतोस ?”

“काय करतोस असल्या मऊ बोलण्याला ? तू आपला विसार धरून पांचशें रुपये दे आन पावती ने. मला काय करायची हाय तुजी ज़िमिन ?”

नेवरा बहुत हातापाया पडला, पण गणा बघला नाही. भग नेवरान स्वतःच्या दहा थोबाडीत हाणून घेतल्या. रागागगान तो खोताकडे गेला आणि प्रॉमिसरी लिहून देऊन त्यान पांचशें रुपये काढले. गणाच्या मद्यावर घातले आणि इसार पावती चुलीत घालण्यासाठीं म्हातारीच्या स्वाधीन केली !

नेवरा आता गावात फिरकत नाही. रानातच असतो. त्याच्या डोस्क्यावरला बोजा तसाच आहे.

—आणि बजा वाणीण आणि तिची मून याना या गोष्टीच काहीहि वाटत नाही !

सोन्याची माडी

गाधीवधाच्या दगळीत, गावातील कुळकर्ण्याचीं आटहि घरं जळली. वाडवडिलांनीं बांधलेले कडीपाट वाडे नाहीसे झाले. ब्राह्मणाचीं कुटुंबं उघड्यावर पडली. मग कुणी त्या जळक्या घरांतच पऱ्याचा आडोसा करून राहूं लागले. कुणी आपल्या रानात वस्त्या घालून तिथ राहू लागले. कुणी धर्मशाळेत, देवळात विन्हाड टाकली. ब्राह्मणाची अशी दशा दशा झाली तेव्हा लोक म्हणाले,

“बामणाचीं घर उटली. आता असल्या दिवसात पुन्हा पयल्यासारख्या इमारती उभारणं ह्याच्या देवाच्यान होणार न्हाई !”

लोकांच हे बोलणं ब्राह्मणानी ऐकल आणि ते ईर्ष्या पेटले. दंगलीचा वणवा विझेपर्यंत त्यांनीं दम धरला आणि मग पूर्वीपेक्षा चौपट वाडे धरले ! झाडं तुटूं लागली. वडराच्या सुतक्या दगड फोडताफोडता बोथटल्या. गावचे सुतार, लोहार आणि गवडी कामाखाली दुमते झाले. तामलेल्या लाकडाच्या ढलण्या, घडलेल्या दगडाच्या कपऱ्या यांचे गावात जागजागी ढीग पडले !

कापीव लाकडाच्या सुवासान, घाणीत रगडल्या जाणाऱ्या चुन्याच्या तिखट दर्पान गाव घमघमू लागला. बामणानी चौमोपी वाडे धरले आणि हा हा म्हणता पुरेहि करीत आणले.

लोक म्हणू लागले,

“बामणाची जात निवडुगासारखी—माळावर टाकलं तरी उगवायची !”

गावांत अशी धमाल उडाली. नवीन नवीन इमारती उठूं लागल्या. तेव्हा सोन्या साळ्यास इसाळ आला. आपल वडिलार्जित पडकं घर आतबाहेरून न्याहाळीत तो बायकोला बोलला,

“केरे, बामणानी वाडं धरलं. आपण माडी बांधू या दोनमजली !”

केरीला नवऱ्याच्या ईषेंचं कौतुक वाटलं. गांवातल्या इतर कुणाहि पुरुषापेक्षां केरीचा नवरा सरस होता. सोलापूरसारख्या शहरगावीं राहून तो मोठा शानी झाला होता. गणा चलपत्यालाहि तो उजवा झाला असता. पण गणानं मुशाफिरी करून बकळ पैसा मिळविला आणि तो साठवला. सोन्यानं जें मिळवलं तें मटणमुर्गीत खर्च केल ! खंक होऊन तो माघारीं आला आणि जमिनीचं एक तुकडं विकून त्यावर जगूं लागला. दावणीची एक गाय मोडून त्यानं गणा चलपत्याप्रमाणं अंगचा दिवा असलेली सायकल आणि चार सेलवाली हातबत्तीहि घेतली होती. पिवळा हत्तीशिवाय तो काहीं ओढीत नसे. डोईवर जरीकाठी फेय, अंगात मल्मली सदस, त्याला चादीचीं बटणं, हातात घड्याळ आणि पायांत काळे बूट. तो गावांत टेशींत फिरे. भेटेल त्याला सिगारेट देई. कुणी म्हणे,

“कशाला आमाला ही पदवी सोन्या ? आपली तंबाखू आन् चिलिमि दे !”

तर हा श्याकींत उत्तर देई,

“अरं ओढ. जोपतूर हा सोन्या आहे तोपतूर सिगारेटशिवाय ओढूं नकोस ! मला गड्या एकट्याला ओढू वाटत नाहीं. संगत पायजे ! सोलापूरला होतो तेव्हा दारू प्यायला एकटा कधीच गेलों न्हाई. सोबत नेहमी चारदोन दोस्त मंडळी. हां !”

बाजाराला गेला म्हणजे सोन्या रंगी धनगरिणीच्या हॉटेलात बसे. गांवच्या ओढ्याला लागून तट्टे, पत्रे आणि बाबू याच्या साहाय्यानं तयार केलेलं हें हॉटेल कचऱ्याच्या ढिगासारख दिसे. धुरकटलेल्या टेबलाशीं रंगी वाणीण बसलेली असे. जाग्रणाजाग्रणानं पिवळी झालेली, चोपलेली ही बाई लाकडाच्या ढलपीसारखी होती. तिचा मागचा भाग आणि छाती अगदीं सपाट होती. विड्या ओढत आणि फाजील बोल्त ती गल्यावर बसे. तिची आणि सोन्याची चागली घसट होती. पाचपंचवीस रुपये उधारी करण्याइतकी पत होती. बाजारच्या दिवशीं तो मुद्दाम बाईपार्शीं बोलत बसे. बाजाराला आलेले गावकरी त्याला बघत आणि एकमेकांत कुजबुजत, “सोन्या हाटेलवालीशीं लागून आहे.” आणि ही कुजबुज कानीं आली म्हणजे सोन्याला विलक्षण आनंद होई. हांका मारमारून तो गांवकऱ्यांना बोलावून घेई. बेसन लाडू,

शेवचिवडा, स्पेशल चहा असले अपूर्वाईचे जिन्नस त्यांना खाऊ घाली. आणि मग गांवातले लोक सोन्याविषयी फार चांगल बोलत. त्याच्यासारखा अगत्यशील, उदार माणूस या पिढीत नाही असं म्हणत !

माडी बांधायची म्हणजे पैसा पाहिजे. तो आणावा कसा ? पण ही चिंता

सोन्याला पडण्यासारखी नव्हती. शेवटचं जमिनीचं तुकडं त्यानं विकायला काढलं. नाल्या नेवरासारखी जनलोक काय म्हणतील याची पर्वा करणारा तो नव्हता. नुसत्या जमिनीवर पोट भरणारा अमला तर त्यानं ही चिंता करावी. सोन्याला गिरणींतल्या कामाची माहिती होती. गावाबाहेर पडला तर पोटापुरतं कमावण्याची त्याची ताकत होती. त्यानं जमीन विकली ! केरी कुरकुरं लागली तरी तिची समजूत घातली, “ केरे, अग आपल्याला काळजी नाही. तुजं माझं पोट भरण्याइतकी विद्या माझ्यापाशी हाय. चार वर्षं सोलापूरला काढली तर असल्या आठ जमिनी घेईन. तू डरतीस का ? आपल्या पोटात पोरबाळ न्हाई. काळजी कुनासाठीं करायची ? ”

केरी म्हणाली,

“ व्हय. पर जिमिन इकून घर बांधायला इकत कुटं त्यावाचून अडल्या ? आपन काय रानावनात पडलेया का ? पडकं सडक का असना, पर घर हाय न्हव ? ”

“ हाय खर, पर माझी आपली हौस हाय. बामणांनीं वाड धरल गावांत आन् आपण गप्प बसण खर का ? माझी आपली ईर्षा हाय. तूं आड नको येऊस ! गावात न्हाई असली फसकलास बगली उठवतो. बामणांनीं नुसत टकाटका बघत रहाव ! ”

बायकोची अशी समजूत घाटून सोन्यानं जमीन विकली आणि पैशाची पिशाची आणून घरात ठेवली. मग पटक्याला रोज एक वेगळा रंग देऊन तो गांवात हिंडूं लागला. भेटलेल्याला सांगू लागला,

“ माडी उठवतो ! पयलं घर पडाय आलय. गांवात सावली पायजे. हतं कोन व्हातया खेड्यात खरं, मी जाणार सोलापूरलाच, पर गावांत घर पायजे. च्या शिप्रेट, ओढा, पिवळा हात्ती हाय ! ”

गांवाला सोन्याची ईर्षा आवडली. बामणांना शह देण्याची त्याची ईर्षा खरो-खरीच वावगी नव्हती. त्यांनीं वाडे धरले तर सोन्या दोनमजली माडी बांधायला निघाला. शाब्बास बहादर !

मग सोन्या वडराकडे गेला. बोलला,

“वडरा, दगडं पाड. मी माडी धरलीया !”

बामणांच्या वाड्यांचे दगड पाडतां पाडता वडर जिकिरीला आलं होतं. तें म्हणालं,

“नाय रे पाटला. आता माझ्या देवाच्यान् व्हनार न्हाई. बामनांची कामं व्हाऊदेत, मंग तुज बगंन !”

पण सोन्यानं ऐकलं नाही. चारपाच रुपये टाकून कोंबडी आणली आणि केरीकडून झकास बनवली. सध्याकाळीं वडराला घरीं बोलावून चारली. चपात्या आणि कोंबडी खाऊन वडर टम् फुगल तेव्हा त्याला गळ घातली,

“वडरा, दगड पाड. बामणानी दिलं त्यापरिस चार रुपयं आगाव घे, पर दगडं पाड !”

वडरानं आणखी थोडे आढेवेढे घेतले आणि मूळ दामापेशा दीडपट रक्कम कबूल करून सौदा पटला. लगेले सोन्यानं पंचवीसभर रुपये विसार त्याला देऊन टाकला.

वडर कामाला लागल्यावर सोन्या इमारतीच्या कामासाठीं बाभळीलिंबाचीं झाडं शोधीत सगळे मळेखळे हिंडला. पण बामणांच्या आठ वाड्यानीं बहुत झाडं खाल्तीं होतीं. सोन्याच्या वाड्याला झाड राहिलं नव्हतं. मग सायकलीवर टाग टाकून तो आसपासच्या वाड्या हिंडला. सायकलीवर आलेला, रंगीत पटका बांधलेला आणि हातात घड्याळ असलेला हा माणूस बघितल्यावर झाडाच्या मालकानीं दर वाढवले. सोन्यानं ते घासाघीस न करता दिले. रोजगारी लावून झाड तोडलीं आणि भाड्याच्या गाड्या करून गावी आणली. ईर्ष्यानंच सगळं करायचं म्हटल्यावर काय ? गांवातले सुतार गुतले होते तेव्हा त्यानं जबर दाम देऊन तालुक्याचे सुतार बोलावले. गवंडी दगड घडूं लागले. सुतार लाकडं कापूं लागले. सोन्याची माडी बांधली जाऊं लागली.

महिना गेला. दोन महिने गेले. सहा महिने गेले. माडी पुरी झाली नाही. गवंडी, सुतार, वडर सगळ्यांनींच नाशिकच्या न्हाव्याप्रमाण केलं ! चार दगडं काढल्यासारखीं करून वडर नाहीसा झाला. चार फाडी घडल्यासारख्या करून गवंडी दुसऱ्या कामाला लागला. चार लाकडं तासल्यासारखीं केली आणि

सुतारहि परांगदा झाला. सगळ्यांनीं कामाचे आगाऊ पैसे मात्र सोन्याकडून खुबीनें वसूल करून घेतले होते. आणि मोठेपणाच्या झ्याकींत येड्या सोन्यानें ते दिले होते !

दर दोन दिसांनीं सुतार यायचा आणि काकुळती येऊन बोलायचा,

“ मालक, घरात आन्न न्हाई. पैशे थोडे घाल तर उपकार व्हत्याल ! ”

“ लेका, काम अजून रुपायातलं चार आणे झाल न्हाई आन् पैशे तेवढं सगळं मागता का ? ”

“ कामाची तुमाला का काळजी ? बघा तर, चार दिसात सगळं हाणतो ! ”

मग सोन्या पाघळायचा आणि पैसे काढून द्यायचा. ते कनवटीला लावून सुतार परांगदा व्हायचा.

गवंड्यानं नऊ कामं एकाच वेळीं घेतलेलीं. सोन्यानं फार शिव्या दिल्या म्हणजे तो यायचा, एखादा थर चढवायचा आणि नाहीसा व्हायचा. सोन्याला झीट आली ! फळ्या पाड रे, खिळेमोळे आण रे, दगडं घड रे, नाना व्याप ! गवंड्याच्या मनांतून काम करायचं नसेल तर तो एखादा तळखडा, एखादी कोपरी घडतांना हातोडीचा ठोका असा हाणायचा कीं दगड फुटावा. मग त्याविना काम अडे. पुन्हा वडर, पुन्हा दगडाची खाण, ती आणायला गाड्या ! अशा झिंबड्या मारता मारता जवळची रकम केव्हांच उठून गेली. दावणीची दुसरी गाय गेली. केरीच्या अंगावरचे डाग आणि स्वतःच्या हातातली अंगठी गेली, तरीहि माडी पुरी झाली नाही ! पण सोन्या पक्का जिद्दीला पेटला होता. ईर्ष्या पडला होता. त्यानं पुन्हा हजार बाराशें कर्ज काढलं, दुसरे गवंडी आणि सुतार लावले आणि स्वतः देखरेख करून माडी पुरी केली ! अखेर सोन्याची माडी उठली !

• वास्तुशांति झाली. केरीला घेऊन सोन्या नव्या माडींत राहूं लागला. आल्यागेल्याला बोलवून सिगारेट, विडीकाडी देऊं लागला. माडीवर बसून सारं गाव बघू लागला !

महिना पंधरा दिवस झाल्यावर सोन्या उठला आणि गवा वाणिणीच्या दुकानीं गेला. शाईची पुडी, बोरू, कोरा कागद घेऊन बसला. आणि जाड, दोबळ अक्षरांत लिहिलेली पाटी त्यानं नव्या माडीवर लावून टाकली.

‘माडी विकने आहे !’

ही पाटी गणा चलपत्यानं वाचली आणि सान्या गावांत बभ्रा झाला.
लोक विचारू लागले,

“लेका सोन्या, घर रे कशापायी इकतोस ?”

सोन्या बोलला,

“तें बाधण्यापायी झालेल कर्ज कशानं बरं फेडूं? माडी विकतो आणि लोकाचं देणं भागवतो. मोकळा होतो !”

“गाढवीच्या, मग बाधलीस कशापायीं इकता आटापिटा करून ?”

“हौसंला मोल न्हाई ! आन् जरी ही माडी कुणी इकत घेतली तरी तुम्ही तिला म्हणाल कुणाची ? सोन्या साळ्याची माडी म्हणूनच वळखाल न्हव ? मग ? पिढ्यान् पिढ्या माझं नाव राहील का न्हाई गावात ?”

झों बी

हसन मोमिनार्ची दोन पोर मुंबईला राहून अंड्याचा व्यापार करीत होतीं. गांवांत मोमिनाचं तेवढं एकच घर होतं. हसन नुकताच मेला होता आणि त्याची म्हातारी आई तिसऱ्या पोरान्या हातीं घर सोपवून निवात रहात होती. मुंबईला कमावलेल्या पैक्यावर पोरानीं जमिनी घेऊन टाकल्या होत्या. त्यातली एक जमीन बाबू म्हातऱ्याच्या रंडक्या भावजयीची होती. भावजयीनं आपली जमीन मोमिनाला विकली, आपल्याला दिली नाही, हा राग बाबूच्या पोटात फार दिवसापासून होता. वयानं थकूलेला हा माणूस अंगापिंडानं बैलासारखा बाधला गेला होता. त्याचं डोकं, तोंड शरीराच्या मानानं लहान होतं. खांदे गाडीच्या जुवासारखे रुंद होते आणि माडीखाली पाय बारीक होते. त्याचं वागणं वरून दिसायला शाळामास्तरासारखं मवाळ, नम्रतेचं असे. पण तें सगळं खोट ! बिघडला म्हणजे तो भारी उर्मट आणि लागीट बोले. त्याच्या जवळच्यातले खालचे दांत जीभ थटवली कीं जागचे हलत. त्यांचीं मुळं सुटली असावीत; पण ते धड पडलेहि नव्हते. त्यामुळं बाबूचं बोलणं बोवडं येई ! सगळ्या गावात मारकीं म्हणून म्हाजूर असलेली त्यांचीं बैलं मालकाचं रागीट बोलणं ऐकतांच थरथर कापत आणि भीतीनं तोंडं वासत.

बंडा नावाच्या आपल्या धाकट्या पोराला बाबूनं खारीकखोबरं चारून आणि रतीबाचं दूध पाजून चांगला तयार केला होता. आपल्या माघारीं या पोरानं गावात वचक बसविला पाहिजे, त्याला बघताच वाघानं लेंडी टाकायला पाहिजे, अशी बाबूची इच्छा होती. पोलादाच्या काबीसारखा देह कमावलेला हा पोरगा सुरेख झोबी खेळे. गावात त्याला जोड नव्हती. शेतीभातीचं काम करून तो तालीम हाणी. गेरूनं अंग रगवून तांबडं भडक करी आणि संध्या-काळीं गावओढ्याच्या वाळूंत बरोबरीच्या पोरावर भुजा ठोकी !

एकदा हसनचीं पोरं मुंबईहून गावाकडे आली तेव्हा लसगांवचा मेहमान त्यांना आढळायला आला. मोमिनाच्या पोराची बहीण त्याला दिली होती. संध्याकाळच्या वेळीं मेहमानाला घेऊन दोन्ही पोरं मळ्याला गेलीं. आणि परत येतांना ओढ्याच्या वाळूत उभा राहून भुजा ठोकतांना त्यांनीं बाबूच्या।

बंडाला बघितला. मावळत्या दिवसाच्या उजेडान बंडाचं अंग तापल्या लोखंडा-
सारखं दिसत होत.

मेहमान म्हणाला,

“रगूल, किसका छोकरा रे ओ?”

“बाबू पटेलका.”

“अच्छा लढनेवाला हाय क्या?”

“हा तो! अरे यार, गावमे जोड नहीं उसको!”

हें ऐकून मेहमानाच्या भुजा स्फुरू लागल्या. तोहि खेळणारा होता. वक्रन्याचं
घोस खाऊन त्यानं हि ताकत कमावली होती. वाळूंत उतरून तो बड्यापार्शी
आला आणि त्यान शब्द टाकला,

“हमारे साथ लढेंगे क्या पटेल?”

कपाळावरचा घाम बोटान निरपून बंडानं या नव्या वस्तादाला पायापासून
डोक्यापर्यंत न्याहाळला. चौकट्याचौकट्याची लुंगी, अंगात पातळ मल्मली
खमीस, वर झोकदार पटका. कान मुडपलेले. गळ्यात ताईत. मनगटात गडा.

कमरेला रुतणारी लाग बोटानं सैल करीत बंडानं दमात विचारलं,

“अरं कोन रं ह्यो?”

मुंबईचा पोरगा पुढ झाला आणि म्हणाला,

“मेहमान हाय लासगावचा. आमीघरीं आलाय आढळायला. आमची
भन दिलीया हेला!”

पुन्हा एकवार बंडानं पाव्हण्याचा अदमाम घेतला आणि वाळू उचलून घेत
तो म्हणाला,

“काढ कापड. खेळूं दोन डाव!”

पाव्हण्यान लुंगी सोडली. खमीस काढला. खोबरेल तेल जिरवलेलं त्याचं अंग
शिसवी लाकडासारख होत. दंडाव्या वेडक्या टगारून आल्या होत्या आणि
माडीच्या पट पडले होते.

गावचीं पोरं चौफेर जमा झाली. झोबी जिद्दीची होती. गडी सारख्याला

वारखा घावला होता. आणि ही कुस्ती मारतांच बंडाचं नाव लासगावच्या तालिमीपर्यंत जाणार होतं. आपलीं उतरून ठेवलेली कापडं घेऊन बसलेल्या पोरगाच्या कानात बंडा म्हणाला,

“ हाड मोडून हातात देतो पाव्हण्याच्या ! ”

पण सलामी झाली आणि सटक्यामरशीं पाव्हणा बंडाच्या पाठीशीं आला. मुगळ्या मारून त्यानं बंडाला खाली गुडघ्यावर आणला. जमिनीबरोबर चेपला. ताकतीनं भारी असलेल्या पाव्हण्यान बंडाला नुसता चेपूनच गार केला. वाळूत बेदम घोळमला. केसात, तोडात, नाकात वाळू जाऊन बंडा घाबरा झाला. वाळूचे जाडे खडे बोटून त्याच्या गुडघ्याचीं साल निघालीं. तरी तो नेटानं उठून गुडघ्यावर आला आणि पाठीवर ज्वारीच्या पोत्यासारखा बसलेल्या लासगावच्या पाव्हण्याला बाजूला फेकण्यासाठी धडपडूं लागला. पण त्यानं वाळूत टेकलेल्या बंडाच्या हाताला खुब्यापार्शी दणका दिला आणि काय झाल कळायच्या आतच बंडाची पाठ लागली ! पाव्हणा उठला आणि फाडूकन् भुजा ठोकून ओरडला, “ अल्लेक ! चीत हो गया साला ! ”

त्यामरशी बंडा चवताळून उठला आणि पाव्हण्याच्या अंगावर झेप घेऊन म्हणाला,

“ कुणाला साला म्हणतोस र भडव्या ? ”

मोमिनाच्या दोन्ही पोगनीं त्याला दावून धरला आणि ते म्हणाले,

“ पटेल, मारामारी करायची न्हाई. जितीच्या कैफात पाव्हणा बोलू नये ते बोलला. त्यापार्शी आमी तुमची माफी मागतो. ”

पण बंडा जाळ्यातल्या माशासारखा उसळ्या घेऊ लागला. तेव्हा मोमिनाचा पोरगा पाव्हण्यावर ओरडला,

“ तुम भागो यार घरको. देखते किव् ? बस हो गया मिजाशी ! ”

आणि लुंगी खमीस उचलून पाव्हणा घराकडे गेला.

बंडा रागान वेडा झाला. परगावच्या एका पाव्हण्यानं आपल्याला पालथा घालावं म्हणजे गोष्ट काय ? आणि वर पुन्हा शिवी हासडावी ? त्याची जीभ उपटून हातात देईन !

मोमिनाचीं पोरं हातापायां पडलीं तेव्हां बंडानं कपडे काखोटीला मारले आणि खाली मान घालून तो रानात गेला. लिंबाच्या सावलीला उगीच बसला आणि डोकं निवाल्यावर परत आपल्या रानातल्या वस्तीवर आला.

दरम्यान बाबूला हा प्रकार समजला होता. आपल्या पोरानं मोमिनाच्या पाव्हण्याकडून माती खाल्ली ही गोष्ट त्याला बहुत शरमेची वाटली. रात्रीं उघडावाघडा, रानातल्या कामान शिणलेला असा तो घरीं आला, तेव्हां शरमलेला पोरगा बैलाना वैरण घालत असलेला त्यानं बघितला. बाबू पोरपाशीं जाऊन ताट उभा राहिला आणि कणखर शब्दात बोलला,

“लेका, बापाला मान खालीं घालायला लावलीस. मोमिनाखालीं पडलास. आजपतूरचं माझं खारिकखोवरं अन् दूध फुकट फुकट गेलं. थूत् तुज्या तोंडावर !”

पोराला असं बोलून झाल्यावर, न जेवतां खातां बाबू गांवांत आला. अंधारातून हातातला कंदील हलवीत आला आणि मारुतीच्या देवळाच्या पायीवर येऊन बसला. येणाऱ्याजाणाऱ्यांनीं त्याला तसा बसलेला बघितला आणि वासपुस केली,

“का बसलाय बाबूराव ?”

तेव्हा बाबू नीट बोललाच नाही. नेहमीं लीनतेनं देवा, महाराजा अस गांवकऱ्यांना संबोधणारा, हात जोडून घवघवीत रामराम घालणारा बाबू चेहरा निबर करून बोललाच नाही. उघडी छाती चोळीत बसून राहिला. तेव्हां त्याच बिनसलं आहे हे गावकऱ्यांनीं ताडलं आणि मोमिनाच्यात येऊन वर्दी दिली,

“संबाळा रं मोमिनानू, बाबू म्हातऱ्या विघडलाय. तुमची काय धडगत न्हाई आता लेकानूं !”

बाबू म्हातऱ्या विघडलाय म्हणजे सगळं गावच विघडलाय ! कारण त्याचा गोतावळा बक्कळ होता. तरणीं आणि हिरवट टाळक्याचीं पाचपंचवीस पोरं एका दिलान बाबूच्या मागं होती. त्याच्या हाकेला ओ देणारीं होती.

गांवकऱ्यांनी सांगितलेली ही बातमी ऐकून लासगांवचा मेहमान मयुरीनं बोलला,

“ बिघड गया तो क्या होगा ! हमारा घर तो गांवसे नही निकलता ? ”

पाव्हण्याचे हे मयुरीचे बोल ऐकून मोमिनाची म्हातारी थरथर कांपत पोरावर ओरडली,

“ अरं जा तो. उसका पाव पड. अब क्या होगा मेरी मा ! अब क्या हो रे अल्ला ! ”

गावात अनेक वर्षे राहिलेली, स्वतः रचलेली रामायणावरील गाणी म्हणत मराठ्यांच्या बायकांतून फेर धरून नाचणारी ती म्हातारी इतकी काकुळती आली, घाबरली कीं तिला रडूंच आल ! वरचेवर ऊर बडवीत ती या दारा-पासून त्या दारापर्यंत येरझारान्या मारूं लागली. पोरांना प्रसंगाची गंभीरता कळली. मुंबईला राहून तीं थोडीं फार धीट झाली होती. तरी एकुलतं एकच मोमिनाचं घर असलेल्या या गांवातले मराठे जर बिघडले तर कोंबडी-सारख्या आपल्या माना मुगळतील अशी त्याची खात्री होती. तरी त्यांतला थोरला पोरगा म्हातारीवर खेकसला,

“ तू चुप बठ गे ! हम देखेगे क्या होता है ! ”

आणि बाबू म्हातऱ्याची समजूत घालण्यासाठी तो देवळाकडे निघाला. म्हातारीनं त्याला पुन्हा पुन्हां बजावल,

“ कुछ उलटा सबूद ना कर मेरे बाबा. उसके पाव पकड. बोल, हमारी गलती हुई. हा बाबा, ख्याल मे आया क्या ? ”

म्हातारीचे शब्द ध्यानात घेऊन हसन मोमिनाचा थोरला पोरगा जलदीनं देवळापुढं आला. तिथे दुसरं कोणी नव्हत. कंदील पायरीवर ठेवून बाबू म्हातऱ्या गप बसला होता.

मोमिनाचा पोरगा पुढं झाला आणि ओठावरून जीभ फिरवीत बोलला,

“ पटेल, मी पाया पडतो — ”

पण त्याचं पुढंचं बोलणं बाबून ऐकूनच घेतलं नाही. तो सटक्यानं पाया-तली जाड वहाण उपसून उठला आणि मोमिनाच्या पोराला त्यानं रानात निघालेल्या काळ्या विचवासारखा ठेचला. वहाणेचे खिळे, नाल नाकावर, तोंडावर, डोक्यात बसून तो फुलल्या पळसासारखा दिसू लागला, खाटकाच्या

हातांतल्या कोंबड्यासारखा तडफडून केकाटूं लागला, तरी बाबूचं हाणणं थांबलं नाही. शेवटीं हिकमतीनं सुटका करून तें पोरगं केकाटत धूम पळालं तेव्हा, “थूत् तुज्या मोमिनाच्या हो !” अस म्हणून तो पचकन् थुकला आणि पालथ्या हातान ओठावरची थुकी पुसून चालूं लागला. मळ्याच्या निर्जन वाटेनं तो दूर गेला तेव्हा त्याच अंग काळोखात दिसेनासं झालं आणि हातातला कंदीलच तेवढा भुताच्या दिवटीसारखा अंधांतरीं जात राहिला.

त्या दिवशीं मोमिनाच्या घरात रडारड झाली. मोमिनाचा धाकटा पोरगा पाव्हण्याला वाटेल तसं टाकून बोलला तेव्हा तो सासुरवाडींतलं पाणीसुद्धा तोंडात न घालतां पायींपायींच लासगांवला चालता झाला. जावई असा रागेजून निघून गेला, आता माझ्या पोरीची धडगत नाही, म्हणून म्हातारी पोरावर कावली. कडदरली.

बाबू म्हातऱ्याच्या मारानं पोरानी अशी भीति घेतली कीं शेतीभाती, घरदार विकून तीं मुबईला जायची तयारी करूं लागलीं आहेत. पण त्याची इस्टेट विकत घ्यायला गावातल कुत्रदेखील तयार नाही ! बाबू म्हणतो,

“कोन त्या हलकटाच्या जमिनीला पैका मोजतय ? जाऊ दे कीं बोंबलत गाव सोडून. ती इस्टेट आपलीच हाय. वाईट मोमिन ! तसलं बीज नको आपल्या गावात !”

आता मोमिनाच्या पोरानीं काय करावं ?

करणी

पहाटेची चादणी उगवली तेव्हा न्हाव्याची म्हातारी जागी झाली. अंथरुणावर उठून बसली आणि शेजारी झोपलेल्या आपल्या नातीला जागी करू लागली,

“उठ ग माझ्या बाई. पायलीभर दळायच हाय !”

नात वयांत आली होती. न्हाती धुती झाली होती. त्यामुळं तिला अलीकडे झोप फार येई. जेव्हा तेव्हा ती अंगाचं मुटकुळं करून कुठल्यातरी कोपऱ्यात झोपून राही. अंगावरच्या लुगड्याचं भानदेखील तिला त्या झोपेत रहात नसे. त्याबद्दल आजी आणि आई तिला बोल बोल बोलत. पण तिला काही झोप आवरत नसे. म्हातारीनं आपल्या जीर्ण हातानं गदगदा हलवल, तेव्हा कोडीची झोप थोडीफार चाळवली. तिच्या छातीवरचा पदर नीट करीत म्हातारी पुन्हां म्हणाली,

“ऊठ ऊठ. मला जात ओढूं लाग. पुरं झाली झोप !”

अंगाला आळोखेपिळोखे देत कोंडी जागी झाली. उठून बसली. झोपेची धुंदी डोळ्यावरून उतरली तशीं तिला जाणवल कीं, आपल डोक फार हलकं हलकं वाटतय. आणि साहजिकच तिचा हात आपल्या केसाकडे गेला. तर जागेवर अंबाडा नव्हता ! त्यासरशीं ती गोघळली. म्हातारीनं दिवा लावला होता आणि ती जात्याशेजारीं गेली होती. तिला ओरडून म्हणाली,

“आजे, माझा अंबाडा कुठाय ?”

नातीच्या प्रश्नाचा अर्थच म्हातारीला लागेना. अंबाडा कुठाय म्हणजे काय ? हातांतला दिवा वर करून तिन आश्चर्यानं कोंडीकडे बघितल. या वेळपर्यंत पोरीन डोकं चाचपून बघितल होत. ते भुंड आदळलं तेव्हा ती किंचाळली,

“आजे, माझं केस कुणी कापलं ग ?”

हातात दिवा घेऊन वाकलेल्या पाठीनं म्हातारी नातीच्या अंथरुणापाशीं आली. आणि तिच्या पायाला केसांचा थंडगार, मऊसूत जुडगा लागला. ती खाली बसली आणि थरथरत्या हातान तो उचलून न्याहळूं लागली. नातीचे केस तिच्या हातांत होते ! अंघाड्याचा वेढा तसाच होता. आदल्या दिवशीं लावलेलं तेल तसच होतं, खोचलेलं फूलहि होतं. सफाईदार हातानं कात्रीचा छाट मारावा तसे केस डोक्यापासून वेगळे झाले होते. तो जुडगा हातात गच धरून म्हातारीनं पोरीचं डोकं बघितलं. सोबळ्या बामणिणीच्या वाढलेल्या डोक्यासारखं तें दिसत होतं. असे केस रात्रींतून कसे कापले गेले ? कुणी दुष्टानं पोरीला विद्रूप केली ?

रागानं लटलट कापत म्हातारी उठली. भिंतीच्या पलीकडे वेगळी चूल करून राहिलेल्या आपल्या धाकट्या लेकाच्या घरात शिरली. बंद खोलीवर थाप टाकून ओरडली,

“बापू, बापू, ऊठ. तुझ्या बायकोची कसावकरणी बघ !”

बापू उठला. धोतर आवळीत बाहेर आला. म्हणाला,

“काय झालं ग आये ?”

“अरं तुझ्या बायकोला विहरीत कां ढकलून देत न्हाईस ? तिचा जीव का घेत न्हाईस ?”

“अग पर का झालं ?”

“ह्या तुझ्या बायकोनं एकाच्या दोन चुली केल्या. मधीं भिंत घातली. आन् आज रात्री येऊन दावा साधला. माझ्या नातीच केस कात्रीनं कापून तिला हेंगाडी केली. का ग अस ? हा ?”

“कुनाचं ? कोंडीचं केस कापलं, माझ्या बायकोनं ?”

दरम्यान कोंडीहि येऊन उभी गहिली होती. तिला पुढं करून म्हातारी म्हणाली,

“बघ बघ, कशी दशा केली पोरीची. आईयेगळ्या पोरीला अशी केली. का ग ? का म्हणते मी ? गरीब लेकरानं तुझं काय केलंय ?”

तोंडाला पदर लावून कोंडी बारीक रडूं लागली. बापू तिला समजावूं लागला.

इतका वेळ अंधरुणाच्या गळाळ्यात लोळत असलेली बापूची बायको बाहेर आली. बुटकी, काळी आणि दात पुढं असलेली. लोळण्यामुळ तिचे केस विस्कटले होते. रात्री झोपताना काढून ठेवलेली चोळी न घालताच, आडव लावलेलं लुगड्याच फडक अंगावर तसच ठेवून ती वसकन बाहेर आली. कर्कश आवाजांत बोलली,

“का झालं व सासुबाय?”

बापूनं तिच्या पेकाटांत पक्कून एक लाथ घातली.

“राड, पोरीचं केस तू रातीतून कापलंस. तुला का म्हणावं?”

लाथेसरशीं तडमडलेल्या बापूच्या बायकोनं स्वतःला सावरलं आणि गहिंवर घातला,

“मेले मेले रं देवा! अवं मी का केल्या? मला का मारता?”

म्हातारी तिच्यापुढं होऊन म्हणाली,

“कशी वरडतीया अथ गत्काळी! हाण हाण बापू. मारुन कुट्टा केल्या-
शिवाय तिची खोड जिरणार न्हाई!”

पण बापून हात उगारायच्या आतच ती सटक्यान खाली बसली. खाबाच्या तळखड्यावर तिने आपलं डोक ताडताड आपटून घेतलं. रक्तववाळ करून घेतलं. आणि रडरडून ती म्हणू लागली,

“मी माझ्या लेकराच्या डोक्यावर हात मारुन सागते, मी खडोवाची पायरी शिवून सागते, कोडीच्या केसाना मी हात लावला न्हाई. माझ्यावर आळ काय म्हणून घेता? मला फुकाफुकी का मारता?”

आईच्या आरडाओरडीन बापूचीं पोरं जागीं झाली आणि गळा काढून रडू लागली. घाबरून किचाळू लागली. त्यांना समजावीत म्हातारी सुनेवर ओरडली,

“गप. वगडू नगस गुगवाणी. पोरं भ्याली. बाईचा आवाज तरी काय हलका हाय? सगळ गाव जमा करल. गत्काळी राड!”

हा गोंधळ चालला आहे तोंच आतल्या माळीतून धडधड आवाज आला.
म्हातारी म्हणाली,

“बापू, माळींत जा. काय पडलं बघ. मांजर उलथलं असेल!”

बापू गेला आणि बघू लागला. कोपऱ्यात रचलेल्या सगळ्या उतरंडी दास-
ळल्या होत्या. फुटक्या गाडग्यांचे तुकडे चौफेर झाले होते. धान्यधुन्य, मीठ,
आणि साठवणीचं सटरफटर चहुकडे उधळल गेलं होतं. उतरंडी कशा दास-
ळल्या? मांजर नाही का घूस नाही. आणि जडशीळ राजण कसे कलंडले? बापू

गोधळला. त्याला कांहीं उमज पडेना. म्हातारी स्वतः आली आणि तो सत्या-
नाश बघून कळवळली. बापूला म्हणाली,

“बघतोस काय ? हे गोळा कर !”

तोंवर माचोळीवर एकावर एक रचलेल्या पोत्यातील मधलंच पोतं पेटल. जळलेल्या जोंधळ्याचा करपा वास आणि धूर घरात पसरू लागला. मधलंच पोतं कसं पेटल ? हा काय चमत्कार झाला ? धूर बघून लोक पळत आले आणि पाणी मारून पोतं विझवू लागले. पण तोंपर्यंत कापड भरून ठेवलेल्या बंद ट्रॅकेंतून धूर निघू लागला. सारे भारी कपडे पेटले. नकीचीं धोतर, जरीचे फेटे, खण, लुगडी आणि रेशमी कुच्या—आणि विझवायच्या आत जळूनहि गेले !

ही विलक्षण घातमी तोंडातोडी सान्या गावात झाली. रानामाळात जायचं सोडून लोक न्हाव्याच्या घराभोवतीं जमा झाले.

हवालदिल होऊन बापू न्हावी ओसरीवर वसला होता. घरात पाणी साडल होतं. जळके कपडे, धान्य, खापराचे तुकडे याचा खच झाला होता. न्हाव्याच्या घरावर मोठा कठीण प्रसंग आला होता. आणि अशा वेळीं सहानुभूती दाखविणं हे गावकऱ्याचं एक आवश्यक कर्तव्य होतं.

जी ती आईबाई येई आणि कोडीचं भुड डोकं बघून हळहळे,

“अग आई आई ! पोरीच्या रुपाच बेरूप झाल. कुणी द्राडानं करणी केली काय वं ?”

जो तो दादाआप्पा येई आणि फुटलेल्या उतरडी, जळकीं पोतीं, कपडे बघून चुकचुके,

“अरारा, सगळा इस्कूट झाला की हो घरात ! च्या बायलीला ! कुणी करणीविरणी केली काय वर !”

दिवस बराच वर आला तरी न्हाव्याच्या घर्षी रोजचे व्यवहार घडले नाहीत. डोकीं करायला आलेले लोक तसेच परत गेले. दावणीची म्हैस वैरणीवाचून, धारेची राहिली. गेरड करड नाचून ओगडूं लागली. चूल पेटली गेली नाही कीं केर काढला गेला नाही. सारी मडळी हवालदिल होऊन गेली.

दुपारच्या सुमारास कांखेत धोकटी अडकवून बापूचा थोरला भाऊ बडा

गांवाहून माघारी आला. म्हातारीनं रडरडून त्याला तपशीलवार हकिगत सांगितली. घरांत झालेला सत्यानाश दाखविला.

“बघ, बघ. लोक बोलल्यात कुणी करणी केली. आता काय करायचं रं माझ्या बाबा ? आता व्हायाचं कसं ? ”

बंडा मोठा धीराचा माणूस होता. जवानींत असताना त्यानं कुस्त्या हाणल्या होत्या. सगळ्या तालुक्यांत तो म्हाजूर होता. गावात आणि गांवाखालीं असलेल्या वाड्यावस्त्यांवर मिळून त्याची हजारबागशेंची सावकारी होती. न्हावी मोठा गबर होता. त्याचीं दोन जाणती पोर मुंबईला सल्लांनांत काम करीत होती. बंडा घरातला कर्ता माणूस होता. तें सहन न होऊन बापूची बायको त्याच्या नावानं सदेदित जळत होती. भाडून भाडून तिन वेगळी चूल मांडली होती. तरी प्रपंच अद्याप एकच होता. पाऊणशेंच्या घरांत आलेली म्हातारीच सगळा घरप्रपंच संभाळीत होती. सुनानीं आपल्या हातानं रोजचा शिधा देत होती. दूधदुभत्याचा हिशेबठिसेच ठेवीत होती. आणि पोराना स्वतः भाकरी वाढत होती.

धोकटी खुटीला अडकवून बंडा शातपणानं आईला म्हणाला, “बरं हं. आवर. पसारा का पडलाय घरात ? दिवस डोईवर आला तरी चूल पेटली नाही घरात ? कोडे, म्हस सोड. हिंडवून आण जा रानातन. उठ र बापू. कां वसलास टकुरं घरन ? पोरखेळ सगळा ! आवर पसारा. ”

बंडाच्या या बोलण्यानं सगळ्यांना धीर आला. फुटलेल्या उतरंडीच्या खापण्या गोळा झाल्या. जळकं पोतं, राख उकीरड्यावर पडली. चूल पेटली. धार निघाली. न्हाव्याच्या घरांतले सगळे व्यवहार पूर्वीसारखे चालू झाले. सुनेला उगीच दोष दिल्याबद्दल म्हातारीनं स्वतःला बोल लावून घेतले. घरांतून आंत बाहेर करता करता ती स्वतःशीं बडबडूं लागली,

“काय बाई तरी तऱ्हा. मला कळतय असं घरीं असली पीडा झाली नव्हती. मी उगीचच सुनेला बोलले. उगीचच. तिच्याकडं काय न्हाई. कुणी तरी करणी केली. दावा साधला ! ”

ती अशी बडबडते आहे, बापू गिऱ्हाईकाची दाढी करतो आहे, बंडा घरांतलीं प्रॉमिसरी नोटाचीं पुडकीं बंदोबस्तानं ठेवण्याच्या नादांत आहे, बापूची

बायको पोर पाजीत बसली आहे, तोंच घराच्या अंगणांत एक बचकेसारखा दगड येऊन दाणकन पडला. पडला आणि त्याच्या मागोमाग भिरीरी दगड येऊं लागले. दारावर, भिंतीवर थडाथड थडकूं लागले. अंगणांत बांधलेलं रेडकूं एका दगडासरशीं पटकन् खाली पडला आणि पाय झाडूं लागलं. आडो-शाला ठेवलेल्या हंड्यावर एक धक्का बसला. टाणकन् आवाज झाला. आत बसलेली म्हातारी भीतीनं वीतभर उडाली. आणि हड्याला केवढा तरी पोचा आला. मग म्हातारी रडू लागली. घाबरून थरथर कापूं लागली. बापूच्या पोराना कवटाळूं लागली. एकच रडारड झाली. बंडा सर्वांवर ओरडला,

“रडायला का बा मेल का तुमचा ? गप् बसा आत जाऊन. खबरदार कुणी तोंडातनं आवाज काढला तर !”

म्हातारी रड आवरून म्हणाली,

“बंडा, माझ्या लेकरा, आता धडगत न्हाई रं ! आतां सगळा सत्यानास होतुया रं ! अर माझ्या देवा, अग आई ग !”

“काय होत न्हाई आन जात न्हाई—” आवाज चढवून बंडानं म्हातारीला दटावला, “तूं निवांत बस. आमचं आम्ही बघून घेतो !”

घरातल्या सगळ्या माणसाना माळींत बंद करून बंडा एकटा सोप्यात राहिला. आणि येणारे धोंडे लक्षपूर्वक बघूं लागला. पण ते कसे आणि कुठून येतात हे त्याला कळलं नाही. तिसरा प्रहरपर्यंत हा प्रकार चालला. न्हाव्याच्या घरात तोंपर्यंत कुणाच्या पोटांत अन्नाचा कण गेला नाही. अखेर जेव्हां धोंडेफेक बंद झाली, तेव्हा मंडळी भाकरी खायला बसली. बंडानं भाकरीचा तुकडा मोडून तोंडात घातला आणि तो संतापला,

“भाकरी पिटाच्या केल्यात का राखंच्या ?”

पण बंडाखेरीज सगळ्यांना भाकरीची चव वेगळी लागली नाही. तेव्हां बापूच्या पानातला तुकडा घेऊन बंडानं तोंडांत घातला. थू थू थू, त्यालाहि तीच चव ! तोंडांत घास न घालतांच बंडा उठला आणि म्हातारीला म्हणाला, “मी जाऊन येतो. बापू, भिऊं नकोस. मी ब्रदोबस्त करून येतो.”

आणि धोतर खाकेला मारून तो चार पांच मैलांवर असलेल्या वाडीकडे निघाला. त्याला आतां या प्रकाराची शहानिशा करायची होती. हा चावटपणा

कुणी केलाय, हे त्यानं बरोबर ताडलं होतं. तरतरा रस्ता चालून तो वाडीत आला. आला तसा धोंडी लेंगऱ्याच्या घरांत शिरला. भिंतीला टेकून बसून धोंडी गाजा ओढत होता. त्याला बोलल्य,

“ धोंडी, हा तमाशा बंद कर ! ”

“ कसला तमाशा ? ”

“ तुझ्याजवळ पित्रं हायेत, ती तू माझ्या घरावर सोडलीस ! ”

“ काय कारन ? ”

“ माझं देण तूं लागत होतास. त्याच्या व्याजात मी तुझी जिमिन घेतली. तो राग तुझ्या पोटात हाय ! ”

“ न्हाव्या, तुला उशीरा कळलं. पन्नास रुपयाच्या कर्जापायी तूं माझी हजार रुपयाची जिमिन बळकावलीस ! ”

“ तूं वेळेवर मुद्दल दिल न्हाईस. व्याज वाढलं. जिमिन गेल्यावर का बोलतोस ? ”

“ मी न्हाई. बोंबलायची पाळी आता तुला आलीया ! ”

“ धोंड्या, वऱ्या बोलानं पित्रं माघारीं बोलव ! ”

“ ती आतां माझं ऐकणार न्हाईत. ती आता खवळलीत ! ”

तांबारलेल्या डोळ्यानीं लेंगरा बंडाकडे रखाखवा बघूं लागला. त्याच्या निबर अंगावरच्या शिरा टारलून फुगल्या होत्या. भिंतीला टेकून बसल्यामुळं उघडी पाठ आणि हाताचं दोपर पादऱ्या मातीनं मळलं होतं. केसाचं जजाळ अंगावर असलेला धोंडी एखाद्या जगली जनावरासारखा न्हाव्याकडे द्रष्ट होता.

मग न्हावीहि रागान हिरवापिवळा झाला. म्हणाला,

“ लेंगऱ्या, मी तुझा जीव घीन. फासावर गेलों तरी बेहतर ! ”

“ त्या अगुदर माझी पित्रं तुझा जीव घेतील. गुर्मीत मरूं नगंस. माझी जिमिन माघारी दे ! ”

“ न्हाई देणार. तुला का करायच हाय ते कर ! ”

निर्वाणीच उत्तर देऊन बडा बाहेर पडला आणि गावाकडच्या वाटेनं चालू

लागला. दिवस मावळत चालला होता. आभाळ गढळलं होतं. आजुबाजूला माणूसकाणूस नव्हतं. बंडा न्हावी एकटाच सपासप पाय उचलीत होता.

धोंडी लेंगन्यापाशीं पितरं होती ही गोष्ट सगळीकडे म्हाजूर होती. ती त्यानं कोंकणांतून जबर रक्कम देऊन आणली होती. आणि शिकारी कुन्यासारखी पाळली होती. ती कशी आहेत, काय आहेत हे कुणी प्रत्यक्ष पाहिलं नव्हतं. पण अशी बोलवा होती की, शेंदूर फासलेले ते बचकेएवढे गोटे आहेत आणि धोंडी लेंगन्यानं ते आपल्या शोपायच्या जागीं खोलवर पुरून ठेवले आहेत. त्याना नेहमी काही तरी कामगिरी हवी असते. त्यासाठी तीं सारखीं लेंगन्याला छळत असतात. त्याना राबवून घेण्यासाठीं लागणारे सारे मंत्रतंत्र लेंगन्याला माहीत आहेत. त्यासाठीं तो कडक पथ्यपाणी करतो. ग्रहणादिवशीं कमरेइतक्या पाण्यांत उभा राहून मंत्र जपतो आणि कधीं स्मशानात मध्यरात्रीं जाऊन बसतो...

चालता चालता बंडा न्हाव्यासारखा जवान माणूसदेखील भीतीनं घामाघूम झाला. वरचेवर मागं पाहूं लागला. न जाणो, अंगठ्याएवढे हातपाय असलेले ते ताबडे गोटे अकस्मात् मागून येतील आणि आपल्याला अलगत उचलून निवडुंगाच्या काटेरी बनांत फेकून देतील. नाहीतर छातीवर थ्याथ्या नाचतील आणि रक्ताच्या गुळण्या होऊन आपण मरूं. मग आपली पोरं वनवाशी होतील आणि आपली सर्व इस्टेट बापूची बायको बळकावील. म्हातारी शोकानं गपकन् मरेल आणि बिचारी कोंडी काकूनं अन्नपाणी न दिल्यामुळं दारोदार भिक्षा मागत हिंडेल...छे, हीं पितर आपला सत्यानाश करतील...

बंडा न्हावी थोडाफार टरकला. आणि मागं न बघतां सटक्यानं पाय उचलूं लागला. आता दिवस मावळून गेला होता. सगळीकडे अंधार कालवला होता. किडे कचकचत होते. शेजारच्या ओढ्याचं पाणी खळखळ करीत होतं. बंडा न्हावी मनांत टरकला होता. पण टरकून भागणार नव्हतं. काहींतरी इलाज करायला पाहिजे होता. पैशाच्या बळावर धोंड्याला वाकवणं अशक्य नव्हतं. त्याच्या-इतकाच एखादा जबर पिण्या शोधून आणून त्याच्यावर सोडणं अवघडं नव्हतं. पण असा बहादुर कुठें मिळणार ? आणि जरी मिळाला तरी त्यालाहि धोंड्यानं हटवला म्हणजे मग ? खवळून गेलेलीं पित्रं काय करतील ? त्यापेक्षा काहीं गां. गो. ३

घेगळा, धोंड्याचा एकदम मटका बसविणारा उपाय शोधून काढणं आवश्यक होतं.

विचाराच्या नादांत घोर कमी झाला आणि पायाखालची वाटहि ओसरली. बंडा न्हावी आपल्या गावात आला. घरात शिरला.

दिवे लागले होते आणि न बोलता सवरता न्हाव्याचीं माणसं घरांत वावरत होतीं. मनातून भ्यालेलीं, हक्कलेली. भुतानं पछाडल्यासारखीं. बापू न्हावी गुढवे उभे करून उगीच बसला होता. त्याचं पागोटं त्याच्या गुढ्यावर होतं आणि दोन्ही हातांनी तो आपल टक्कल पडलेलं डोक गोजारीत होता.

बंडान विचारलं,

“ का रं, माझ्या माघारी काय घडल का ? ”

“ काय न्हाई. पर म्हशीन धार दिली न्हाई ! ”

“ का बरं ? ”

“ राम जाणं. पर दुधाचा थेंब न्हाई तिच्या कामत ! ”

“ आटलीच म्हणावी का ? ”

“ हा ! ”

“ पारडूं सुटून पेल होत का ? ”

“ न्हाई ! ”

“ ठीक ! ”

बंडानं जाणलं कीं हाहि धोंड्याच्या करणीपैकींच एक प्रकार आहे. हत्ती-सारखी म्हैस दूध देईनाशी झाली. उत्पन्न बुडालं. दुधातुपाची बाजू बंद झाली !

रात्रींहि भाकरीची चव विलक्षण लागल्यामुळं बंडानं कांहीं खाल्लं नाहीं. मुलवाळं जेवली. कोंडी आणि जाणतीं पोरं घरात झोंपायला भिऊं लागलीं, तेव्हां त्याना शेजारच्या घरीं नेऊन झोपवलं. रात्रीं धोंडे पडले. म्हशीची वैरण आग लागून जळली. रात्रभर न्हाव्याच्या घरांत दिवा तेवत होता.

सकाळीं बंडा जागा झाला तेव्हां अंगावर असलेल्या धोतरावर बिब्याच्या काळ्या फुल्या पडल्या होत्या. अगदीं खडी काढल्यासारख्या. पण आतां

कोणत्याच गोष्टीचं नवल करण्यासारखं नव्हतं. करणीचे खेळ काय करतील आणि काय नाही याचा नेम नव्हता.

मनांत काहीं निश्चय करून बंडा तालुक्याला जायला निघाला. जातांना त्यानं पैशाची पिशवी कमरेला लावली. गांवांतून जातांना लोकानीं विचारलं,

“ काय बंडा, काय तयारी ? ”

“ तालुक्याला जाऊन येतो ! ”

“ घरातला खेळ थांबला का ? ”

“ न्हाई ! ”

“ काय भानगड असावी बर ही ? तुमच्या वाईटावर कुणी होतं का ? करणीचा खेळ आहे हा. एखादा मंच्या बघून बंदोबस्त करा ! ”

“ हा. ”

“ म्हैस आटली म्हणं तुमची ? ”

“ हा. ”

“ कडबावि जळला म्हण, खर का ? ”

“ खरं. ”

“ अस रोज होऊ लागल तर गावात रहाण कठीण झाल-पण गाव सोडून जाव तरी कुठ ? ”

“ होय की ! ”

“ बराय. जा मग. ऊन होतया ! ”

“ हा. ”

अशीं घुम्यासारखीं उत्तरं देऊन बंडा गावाबाहेर पडला आणि तालुक्याच्या वाटेला लागला. गावात चहुंकडे हा विषय चालला आहे आणि लोक आपली दया करत आहेत याची जाणीव होऊन त्याला वाईट वाटलं. बंडा न्हावी कधीं लोकाच्या दयेचा विषय झाला नव्हता. लेंगऱ्याचा मटका बसवलाच पाहिजे !

तालुक्याला आल्याबरोबर गावच्या एका माणसाच्या ओळखीनं न्हावी फौजदाराच्या घरीं जाऊन त्याला भेटला. बैठकीच्या खाली बसून त्यानं घरांत

चाललेल्या गोंधळाची तपशीलवार हकिगत फौजदाराला सांगितली, आणि आरामखुर्चीवर तंगड्या पसरून पाटरी विडी ओढीत फौजदारानं ती ऐकली शेवटीं न्हावी कळवळून म्हणाला,

“म्हाराज, हे शंभर रुपये घ्या आन् त्या घोड्याचा काय तरी बंदोबस्त करा.” फौजदाराला सगळी मजाच वाटली. तो हसला आणि म्हणाला,

“अरे, काय करणीच्या गोष्टी सागतोस पोरसारख्या? खोटं आहे सगळं!”

“न्हाई म्हाराज, खोटं म्हणू नका. सगळा गाव साक्षीला आहे. तुम्ही डोळ्यानीं बघा!”

“काय बघू? तीं पितर मला दाखवशील?”

“ती दिसत न्हाईत साहेब, पण त्यानी केलेला गोधळ बघा!”

“अरे, पोरीचे कॅस रोगानं गळले असतील. डॉक्टरला दाखव.”

“अव अक्षी कात्रीनं कापावंत अस? पोरगीला रोगबीग काय न्हाई!”

मग फौजदारानं थोडा विचार केला आणि आपल्या सातवीती घोड्यावर टांग टाकून तो म्हणाला,

“चल, बघू दे मला तुझीं पितर.”

फौजदाराच्या घोड्याबरोबर धावपळ करीत बंडा न्हावी वाटेनं जाऊ लागला. त्याची दमछाट झाली. तो मागं पडला कीं फौजदार घोडा आवरी आणि ओरडे,

“रे न्हाव्या, दमलास का लेका? अरे, तुझ्यासारख्या जवानान घोड्याला मागं टाकलं पाहिजे!”

मग श्वास रोखून आणि धोतर आवरून न्हावी रपाट पळे. पण फौजदाराच्या घोड्याला चार पाय होते. आणि न्हाव्याला दोन.

अखेर दोघेहि गावात आले. न्हाव्याच्या घरापाशीं, घोड्याखालीं उडी मारून फौजदार सोप्यात चढला आणि मोठ्यानं गरजला,

“रे न्हाव्या, कुठायत पितरं? दाखव मला. मी कुस्ती खेळतो त्याच्याबरोबर.”

फौजदार असा बोलला मात्र, कुठूनसा एक धोंडा आला आणि दाणकन त्याच्या पायाच्या टोकापाशीं पडला. अगे मा गे !

दोन्ही हातानीं उचलणार नाहीं असा तो धोंडा फौजदाराच्या डोक्यात जर पडला असता तर एका फौजदाराचे चार फौजदार झाले असते. सुपारी फुटावी तसा तो जवान अधिकारी त्याखाली फुटला असता. न्हावी म्हणाला,
“ बघा सायेव, आली परचींती ? ”

साहेवानं आरडाओरडा केला. धोडा कुणी फेकला ? हा पाजीपणा आहे. पितरबितर सव झूट आहे. आणि बघतां बघता न्हाव्याच्या घरानं पेट घेतला. एकाएकीं, आकस्मिक ! रॅकेल ओतून काडी लावावी तसा. लोकाची धांवाधाव झाली. मुग्यासारखी ओळ लावून लावच्या विहिरीच पाणी आणून शिपल, विहिरीचा तळ दिसेपर्यंत शिपल, तेव्हा आग वसली. साहेब स्वतः पाण्याच्या कळशा देत ओळींत उभा होता. त्याचा भारी ड्रेस भिजून चिब झाला. त्याला लोक म्हणाले, “ साहेब, खोट म्हणू नका. ही करणी आहे. कुणी तरी न्हाव्यावर पित्र सोडली आहेत.”

काही एक न बोलता, गावातील चार दणकट रामोशी घेऊन साहेब घोड्यावरून दौडत वाडीला गेला आणि हातात पिस्तूल घेऊन अकस्मात् धोडी लग्न्याच्या घरात शिरला. मुळीच वासपूस न करता त्यान त्याला बाहेर काढला. वाडीपासून दूर ओढ्याच्या काठाला नेला. आणि निरगुडीच्या लांब, लवचिक फोका काढल्या. चारी रामोशाच्या हातीं दिल्या. आणि ऑर्डर दिली कीं. या साल्याला ठीक करा !

लग्न्याला झाडाला पाटमोग उभा करून रामोशांनीं फोका ओढल्या. त्याच्या पाठीवर सपासपू ओढल्या. एक दमला कीं दुसरा पुढं होई, नवी फोक घेई आणि भिरकन् लग्न्याच्या कुल्यावर ओढी. पण लग्न्या ओरडला नाहीं. त्यान हूं का चू केलं नाहीं. फोकाचे वळहि त्याच्या अंगावर उठले नाहीत. तोंडांत तंत्राखू धरून तो गप उभा राहिला होता. माराला पाठ देत होता.

सारे रामोशी दमले. त्याचे हात काम देईनात, तेव्हा झाडाखालीं बसून हा विलक्षण प्रकार बघत राहिलेल्या फौजदाराला, एक डोळा बारीक करून लग्न्या म्हणाला,

“ सायबा, तुझ्या बंदुकीची गोळी मारलीस तरी ह्या धोंडीच्या अंगाला भोक पडणार न्हाई ! का उगीच रामोशी दमवतोस ? न्हाव्यानं लग्नाडीनं माझी

जिंमिन बळकावलीयू. ती माघारी घेतल्याबगर मी सोडणार न्हाई. तूं मधीं पडूं नगंस !”

साहेब शहाणा माणूस. त्यानं लेंगऱ्याला सोडून दिल, एक पादरी विडी ओढायला दिली. न्हाव्याला त्याचे शंभर रुपये माघारीं देऊन सांगितलं,

“गड्या, माझं कांहीं चालत नाही. लेंगरा माणूस नाही, सैतान आहे. हिंमत असली तर त्याच्याशीं खेळ. नाहीतर जमीन देऊन मोकळा हो !”

आणि घोडा उडवीत तो तालुक्याला निवून गेल.

मारुतराया

जून महिन्यातल्या ओल्या सकाळीं गांवांत एक भला मोठा वानर आला. एकटाच. त्याचा गोतावळा त्याच्या मागं नव्हता. आमच्या भागात हा प्राणी अगदीच विरळा. त्यामुळच सर्वांच्या कौतुकाचा, आदराचा. जवळ जवळ दहा बारा वर्षांनीं तो गांवांत दिसला. कुठून आला आणि कसा आला कोण जाणे! पण आला तो शेपटीची चवरी मिरवीत गावमारुतीच्या देवळात शिरला. गाभाऱ्यांत गेला आणि घटकाभरानं बाहेर येऊन शिखरावर बसला. लांब शेपटी हलवीत उनाला बसला.

हा विलक्षण प्रकार पांझूर गुरवाच्या बायकोन बघितला, आणि पोरगी काखेल मारून ती बाहेर पडली. घोडे चारायला रानात गेलेल्या नवऱ्याला ही हकिगत सांगणं अगदीं जरूर होतं. कारण मारुती गावात आला होता. देवळात जाऊन आला होता!

देवळाजवळ असलेल्या शाळेंत येण्यासाठीं गांवांतलीं गुलाम पोरं पाटीदसर हलवीत आलीं आणि शाळेच्या पायरीवर येऊन बसली. कारण शाळा अद्याप उघडलीच नव्हती. मास्तराचा चहा अद्याप व्हायचा होता.

तारेवर चिमण्या बसाव्यात तशीं तीं पोर पायरीवर दाटीवाटीनं बसली आणि आपल्या मिचमिच्या डोळ्यानीं नव्या सूर्याचा चमकदार प्रकाश बघू लागलीं तेव्हां मारुतीच्या शिखरावर बसलेला तो नवखा प्राणी त्यानीं पाहिला. आनंद, आश्चर्य आणि भीति यामुळ त्याचीं मनं उडूं लागली.

मग मुसलमानाचं धीट पोर पुढं झालं आणि आपलं नकटं नाक खाजवीत ओरडलं,

“अरं, वांडर वांडर हुप्पू तुझ्या शेंडीला शेरभर तुप !”

त्याची री सर्वोनीच ओढली. तेव्हां वानर आपलं काळं तोंड विचकून पोरांना भिवडवूं लागला. जागच्याजागीं नाचूं लागला

मग मुसलमानाच्या पोरांनं धोंडा उचलला आणि नेमानं त्याच्या पाठींत बकावला. त्यासरशीं वानर हातभर उडाला. वेदनेनं कळवळला. ची ची ओरडत पळाला आणि पिंपळाच्या शेंड्यावर जाऊन पानात दडला. पोरं खाली जमा झालीं तेव्हा त्यांना दम देऊ लागला. त्यामुळं पोरं जास्तीच चेवलीं आणि भराभर धोंडे फेकूं लागली. पण वानर फार उंच होता. धोंड्याची फेक त्याच्यापर्यंत पोचेलना. हें त्या धूर्त प्राण्याच्या ध्यानात आलं. पिंपळाचीं कोवळीं पानं खात तो आरामात बसला.

दरम्यान ही बातमी पांझुरवाला मिळाली होती. तो घाईघाईनं घरी आला आणि टोपल्यातली कोरभर भाकरी घेऊन पिंपळाखाली गेला. धपाटे घालून त्यानं पोरं हुसकून लावली. आरडाओरडा केलं.

“कुठं फेडालं रं हें पाप ? वाराघरची वारा जमून आलाया आन् मारुतरायाला धोंडं घालत बसला. त्यानं काय केल्युं रं तुमच ?”

गुरवानं धुडकावलीं तेव्हा तीं चावट पोर गुरवाला शिव्या घालीत आणि त्याचीं उंडग्या वायकाशीं असलेली लफडीं मोटमोठ्यानं उच्चारित पळाली.

हातातला भाकरीचा तुकडा वर करून पांझुरवाला बोलवूं लागला,

“या या हनुमंता, हे ध्या !”

पण वानर पालेच खात बसला. त्यानं गुरवाकडे वधितलं नाही.

रानांत जातां जातां ही मजा बघत उभे राहिलेल्या म्हाताऱ्या आत्रानानानीं गुरवाला वेड्यात काढलं. हनुवटीला झोले देत म्हटलं,

“लेका पांझ्या, आज वार कोणता ?”

“सनवार, नाना !”

“मग भाकरी कशी घेणार रं तो मारुतराया ?”

“मग ?”

“अरं फराळात्रिराळाचं काय आण, गाढवा !”

नाना वारकरी होते. मोठे भाविक होते. गांवांतली चार मंडळी जमवून ते

भजन करीत. भजनाचा, टाळ, मृदंग इत्यादि सारा सराजम त्यांच्या घरी होता. रामजन्म, मारुतिजन्म, असले समारंभ ते मोठ्या हौसेनं करीत. म्हाताऱ्याच्या शब्दाला गावांत चागला मान होता !

नानांचं हें बोलणं गुरवाला पटल. धादलीनं घरी जाऊन तो मूठभर शेंगदाणे घेऊन आला. ते दाखवून वानराला विनवू लागला,

“देवा या, हे घ्या. देवा, खाली उतरा !”

पण वानर नुसताच डोकावून खाली पाही. पाठऱ्या पापण्याची चमत्कारिक उघडझांप करी. आपल्या काळ्या, लावसडक बोटांनी काखेत खाजवी आणि कोवळा पाला ओरवाडून खाई.

वानर बघेना तेव्हा गुरव नानाना बोलला,

“नाना, माझ्या पाण्याच्या हातचा फराळ घेणं त्याला पसंत नाही. तुम्ही बघा. ”

तेव्हा नाना पुढं झाले आणि शेंगदाणे हातीं घेऊन विनवू लागले,

“देवा, मी तुमचा दासानुदास आहे, माझा निवद्य घ्या. म्हाताऱ्याची सत्त्वपरीक्षा घेऊं नका !”

नानांनीं नाना परीनं विनवलं, पोथीत ऐकलेल्या सवोधनानीं हाका घातल्या, तेव्हां वानर खालीं उतरूं लागला.

आतापर्यंत बरेच गांवकरी गोळा झाले होते. मारुती खालीं उतरूं लागला तशीं त्यांचीं मनं अधीर झालीं.

वानर बुंध्याशीं आला. पिंपळाच्या बेचक्यात बसला. नाना जवळ गेले. आणि त्यांनीं हात वर केल्या. वानर पुढं वाकला. नानांशीं भिडला. आपल्या काळ्या पंजांनीं त्यानं म्हाताऱ्याचा हात धरला. गमतीदारपणं इकडेतिकडे बघितलं.

नाना म्हणाले,

“घ्या. घ्या आता अनमान का ?”

मग एकाएकी वानरानं तोंड पुढं केलं आणि मकेचं कणीस दातरावं तसा नानांचा हात दातरला. काडरला. आणि शेपुट उडवीत तो पुन्हा झाडाच्या शेड्याशीं गेला.

त्या चाव्यानं नाना कळवळले. झीट येऊन खाली बसले ! लोक धावले. म्हाताऱ्याला आल्हाद उचलून आणून त्यांनीं घरांत झोपवलं. आणि हातावर गांवठी उपचार केले. बापाचा हात फोडलेला बघतांच थोरला पोरगा कळवळला. पेरणीच्या कामीं म्हातारा निकामी झाला. आता रोजगारी गडी बघणं आलं या विचारानं फार हळहळला.

मग गावातले लोक कुजबुजले कीं, नानाचा आपल्या मुनेशीं संबंध आहे हें खरं असलं पाहिजे. त्याशिवाय वानरानं त्यांना फोडलं नसतं ! आणि त्यानंतर मारुतीला शेंगदाणे घायला कुणीच तयार होईना. कुणीच धजेना. विषाची परीक्षा बघा कुणी ? पण गावात आलेल्या देव उपाशी ठेवावा कसा ? गुरवाच्या मनाला ही गोष्ट पटली नाही. आपल्या आठ वर्षांच्या मुलीला शेंगदाणे देऊन तो वानराला म्हणाला,

“ देवा, हे लेकरु अस्त्राप हाथ. ह्याच्या हातच तरी घ्या ! ”

ती अजाण पोर हातात शेंगदाणे घेऊन उभी राहिली तेव्हा वानर पुन्हा खाली आला आणि पोरीची पोटरी फोडून गेला ! सोनाराच्या लिंबावर जाऊन बसला. गुरवाच्या बायकोन उर वडवून घेतल. आणि वानराच्या नावानं बोटं मोडलीं. तालुक्याच्या दवाखान्यात दाखवण्यासाठी पोर पाठीशीं टाकून गुरव निघून गेला.

यावर लोक कुजबुजले,

“ गुरवाची आणि त्याच्या बायकोचीहि चालचालवणूक बरी नाही त्यामुळं असं झालं. ”

वानर कुणाच्याच हातच खाईना तेव्हा सर्वांना मोठी पचाईत पडली. पानाच्या चंच्या सोडून, घोळक्याघोळक्यान उभ राहिल्याराहिल्या त्याच्या चर्चा चालू झाल्या.

दरम्यान सोनाराच्या लिंबावरून वानर लव्हाराच्या जांभळीवर गेला. तेव्हा खालीं बघून मुकाट मोट टोकणारा लव्हार, तोंडातला तंबाखूचा गुळणा टाकून उठला आणि पोराला पाजत बसलेल्या बायकोला म्हणाला,

“ थोड्या शेंगा दे ग. वानर आलाय आपल्या दारात ! ”

“ येडं का काय तुमी ? मरू दे त्यो वानर. आपलं काम बघा. ”

“ अग, दारात आलाया आपणहून. त्याला काय तरी दिल पाहिजे ! ”

बायकोची वाट न बघतां बयल्याच्या आलेल्या शेंगातल्या ओंजळभर काढून तो बाहेर आला आणि वानराला दाखवून बोलावूं लागला. आजुबाजूस कुणी नाही हें पाहून वानर खाली आला आणि लव्हाराचं तंगड चाबून धूम

पळाला. गावांतला एकुलता एक लव्हार जायवंदी झाला. आतां शेतकीचीं अवजारं बनविणार कोण ?

त्या लव्ह्या वानरानं सकाळपासून तिसरा प्रहरपर्यंत असा धुमाकूळ घातला. पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणं ते दिसेल त्या माणसावर दात चालवूं लागलं. तेव्हां नानांचा थोरला पोरगा अधिक खवळला. बचकेसारखे धोंडे हातीं घेऊन जाभळीखाली आला. रागानं वानराला म्हणाला,

“ राया, तू फार डाळ नासलीस ! ”

आणि नेम धरून त्यान धोंडा भिर्कावला. हिकमतीनं एका अंगाला होऊन वानरान तो चुकवला आणि दात विचकीत तो नानांच्या मोठ्या मुलवर धावून आला. दुसरा धोडा उचलून पोरगाहि हुपार राहिला. तेव्हा वानर चारी पायावर अल्हाद उड्या घेत आण्णा जरगाच्या मळ्यात घुसला.

हातात धोंडा घेऊन नानाचा पोरगा त्याच्यामागं काळासारखा लागला. त्याचा आवेश बघून गावातली आणखी काहीं तरणींवाड पोर त्याच्याबरोबर धावली. काळ्या, धोंडे घेऊन धावली.

दोन चार मैल ताणपट्टा काढल्यावर वानर थकला. अंगावर आलेले धोंडे चुकविण्यात त्याच्याकडून कुचराई होऊं लागली आणि मग दहा बारा धोंड्यांत तो खाली पडला. पडला तसा पोरानीं गराडा घालून त्याला मधें घेतला. आता आपण वाचत नाहीं हे जाणून तो शहाणा प्राणी केविल्याने हातवारे करून आपल्याभोंवतींच फिरू लागला. तेव्हा वाण्याचा सदा हात आवरून नानाच्या पोराला म्हणाला,

“ अर अर, तो हात जोडतोय. पाया पडतोय. मला मारुं नका म्हणतोय. ”

पण नानाच्या पोराला क्रोध आवरला नाही. आवेशानं पुढं होऊन त्यानं वानराला काळ्या घातल्या. बाकीच्या पोरानीं निर्दयपणें त्याला धोंडळला. नाका-तोडाला रक्ताचें बुडबुडे येऊन, हातपाय झाडून वानर मेलाला. निचेष्ट पडला. तेव्हां त्याचे दोन्ही पजे एकमेकांत गुतले होते, आणि केसांचं शिप्तर असलेलं त्याचं डोकं मातींत भरलं होतं.

ती त्याची दशा बघून नानाच्या पोराला कणव आली.

तो विचार करून बोलला,

“पोरातूनं, एकजण हतं रहा. आमी जाऊन टाळमृदंग घेऊन येतो. मारु-
तीला वाजत गाजत माती देऊं!”

त्याचा आवाज विलक्षण मऊ आला होता.

मेल्या वानराकडे दयाळूपणानं बघून सदा बोलला,

“गरीब आपल्या हातनं मेल. वाईट गोष्ट झाली!”

मग सर्वांच्या सांगण्यावरून तो गिधाडं वारायला तिथं राहिला आणि पोर
गांवांत आली. वानर मारल्याची हकीगत लोकाना कळली, तेव्हा त्यानीं हात
जोडले आणि गावात घडलेल्या या अपराधाबद्दल क्षमा कर, अशी मारुतीला
विनवणी केली.

भजनी मंडळीसहित पोरं रानांत गेलीं. रामनामाचा गजर करीत त्यानीं
मोठ्या मानसन्मानानं वानराला ओढ्यात आणला आणि माणसासारखा जाळला !

नानाच्या जिवाला ही गोष्ट फार लागली. दुखण्यातून बरे झाल्यावर त्यानीं
ज्या जागी वानर मारला त्या जागीं एक दगडी चौथरा बांधला.

आतां भाविक लोक जाता येता त्याच्या पाया पडतात !

कला ग त

गावांत कुलकर्ण्यांचीं आठ घर आहेत. आठ जणांचीं तोडं आठ दिशांना असतात. बारा महिने तेरा काळ भाऊवदकी चाललेली असते. वतनाची आणेवारी होऊन प्रत्येकाला पांच वर्ष पाळी येते. कुणीतरी एकजण सरकारी अधिकारी होतो. आणि या पाच वर्षांत पुन्हा पाळी येईपर्यंत पुरेल इतकी लाच खातो. बाकीची सातजण त्याच्या नावाने जळतात. त्याच्यावर नाना तोहमती आणण्याचा प्रयत्न करतात. पण तो ब्रह्मद्वार त्याच्याच कुळातल्या असल्यामुळे सगळ्यांना पुरून उरतो. पाच वर्ष रगरग करतो.

यंदा सखाराम पाडुरंगकडे पाळी आली होती. त्याच्या आयुष्यात तो प्रथमच कुलकर्णी होत होता. कारण बापाच्या मरणानंतर या पोरक्या पोराना घेऊन त्याची आई शहरगावी गेली आणि मोठ्या जहाजावरून तिनं पोरं कळतीं होईपर्यंत दिवस काढले. त्यांना लिहावाचायला शिकवले. आणि मग ती गावी आली. तोंपर्यंत त्याची पाळी भाऊवंद करीत होते आणि टरलेला खंड तिला देत होते. पण आता सखाराम पाडुरंग वीस बावीस वर्षांनीं फिरून आपलं वतन सभाळणार होता. गावाच्या पादरीचा हा भेडा कसा होता ? काय होता ?

पाच फूट उंचीचा आणि विड्या ओढून छातीचं खोक झालेला तो एक फाटका आदमी होता. घरची ऐपत नसल्यामुळे त्याचं अद्याप लग्न झालं नव्हतं. वय उलटून गेल्यामुळे पुढं होण्याची आशाही नव्हती. म्हणून अलिकडे तो एखादी बाई ठेवायचा विचार करीत होता. तसं घरीं भावंडांना आणि आईला वरचेवर बजावत होता. पण त्या सर्वांना टाऊक होतं कीं, बाई ठेवायलाहि ऐपत लागते. त्यामुळे ते बेफिकीर होते. आणि सरड्यासारखा दिसणारा हा माणूस गांवच्या लव्हार-सोनाराच्या दुकानीं, सुतारमेठावर किंवा शाळेच्या कट्यावर आपला निश्चय जाहीर करीत होता.

एक साल जोशीपणाहि त्याच्याकडे आला. गावांतील लग्नं त्याच्या हातून लावलीं गेलीं. विधवा बयानं आपल्या थोरल्या पोराच लग्न उरकून घेतलं तेव्हा सखारामनं तिला भिरभिरं आणलं. पद्धतीप्रमाणं त्या बाईनं लग्नाला लग्णाच्या सुपाऱ्या, खारका, वदाम हे जिन्नस स्वऱ्हाईचे, किडके, बारिक आणि खवट असे आणले होते. सखारामच्या जेव्हा तें नजरेत आलं तेव्हा तो विलक्षण चवताळला. जिन्नस चागले असतील तरच लग्न लावीन, नाहीपेक्षां लावणार नाहीं म्हणाला. तेव्हा बाईनं पडत घेतलं आणि सगळे जिन्नस पुन्हा आणवले ! सखारामचं समाधान झालं. लग्न पार पडलं.

चारसहा दिवस गेल्यावर बयाच्या ध्यांनात आलं कीं, कणीक, गूळ, हर-बऱ्याची डाळ या आणि अशाच इतर अनेक जिनसाप्रमाणं सखारामन अंतर-पाटाचं वस्त्रहि आपल्या घरी नेलं आहे ! वास्तविक अशी पद्धत नव्हती. न पुसतां सवरतां सखारामनं हा कारभार केला होता. म्हातारीला वैनाग आला. तोंडानं वटावटा करीत ती सखारामच्या घरी गेली आणि उंबऱ्यात फतकली घाळून बसली. सखारामची सोवळी आई भितीला टेकून तपकीर ओढीत बसली होती, तिला म्हणाली,

“ काय म्हणावं हो तुमच्या लेकाला ? ”

आपल्या लेकाच्या कर्तृत्वावर भलताच विश्वास असलेली ती म्हातारी तप-किरीचा झटका सोशीत म्हणाली,

“ गावचा वतनदार आहे तो. सगळं गाव जें म्हणतं तें तूं म्हण ! ”

“ मला हाय टावं तो वतनदार हाय. माझ्या नामूच्या लग्नात शेल घेऊन आलाय तो तेवढा माधारी द्या माझा ! ”

“ कसला ग शेल ? तुझ्या घरचं कापड आणून अंगावर घालायला आम्हाला काय भीक लागलीय ? ”

चवड्यावर बसलेली बया म्हातारीच्या दिशेनं सरासरा पुढं सरली. तिच्या तोंडापुढं हात नाचवीत म्हणाली,

“ माझ्या लेकाच्या लग्नांत बामण होता तुझा वतनदार—त्याला पूस ! ”

“ असंल जरूर तर तूं पूस. मला ग काय करायचं ? ”

“शेला न इचारतां नेल मल. अशी वहिवाट नाही. तो परत या !”

“वहिवाट तूं मल शिकवतीस काय ग? आणि माझा लेक इतका हपापला नाही कापडांना. मनांत आणील तर असल्या शेल्यांचा ढीग लावील घरांत. हां !”

बयाला म्हणायचं होतं, ‘अग पुरेत तुझ्या चळका. इतका तालेवार आहे तुझा लेक तर छप्पन ठिकाणीं मुरड घातलेलं धोतर का नेसतो? येड्या-पागळ्यांचीं लग्नं होतात आणि त्याचं का अजून झालं नाही?’ पण तिला गावांत वागायचं होतं. आज ना उद्यां कामधंद्यासाठीं कुलकर्ण्याची नड तिला लागणार होती. सखारामच्या हातीं आज सत्ता होती. तेव्हा ती मऊपणानं बोलली,

“व्ह्यू बाई, हाय तुझा लेक तालेवार. आम्ही गरीब माणसं. माझं पोरगं थंडीवाऱ्याचं तो शेला पाघरलं!” बया अशी खळीला आली तेव्हा म्हातारीनं तिला उडवून लावल,

“मला तुझा शेला टाऊक नाही! लेक चावडीवर गेल्या तू आला म्हणजे त्याला विचार. माझं टाळकं उठवूं नकोस !”

आणि ती भुईला हाताचा रेटा देऊन उठली. घरांत कालवणाला काहीं नव्हतं म्हणून उसनी डाळ मागायला कुंभाराच्या घरीं गेली.

म्हातारीनं दार दडवून घेतलं तेव्हां बडबडत, हातवारे करीत बया घरीं आली आणि आपल्या धाकट्या लेकाला म्हणाली,

“चावडीकडं जा रं. सखाराम बामण घरीं गेला म्हणजे मला सांगत ये !” पोरगं गेलं.

चावडीसमोर जाऊन कुलकर्णी घरीं जाण्याची वाट बघूं लागलं.

चावडीवर उगीच उशीरपर्यंत बसून सखारामनं म्हारारामोशांना पोकळ दाब दिली. हुकूम सोडले. शिव्या घातल्या. आणि पोटांत भूक ओरडूं लागली तेव्हां चौगुल्याकडून तमाखू मागून घेऊन दाढेल धरली. उशीर भलताच झाला. जेवणवेळ टळून गेली. ब्रयेचं पोरगं वाट बघून बघून कंटाळलं तरी सखाराम रुळानं कोरे ताव आंखीत होता. सातबाराचीं बुकं चाळीत होता. अखेर चावडीसमोरचा बशा महार सोडून तिथं कुणी चिट्पाखरूं राहिलं नाही. गां. गो. ४

माथ्यावरचा सूर्य कलून चावडीची सावली समोरच्या झाडाला टेकली, तेव्हां तो उठला आणि तोंड वर करून घराकडे आला. चहा करून देण्यासाठी म्हातारी-वर खेंकसला. नित्याप्रमाण दोघाचा खटका उडाला. ‘तूं मी’ झाली. वाईट-वकटे शब्द आणि चार शिव्या याची देवघेव झाली. तेव्हां म्हातारीनं चहा केला आणि पंचपात्र भरून लेकापुढं ठेवला.

बयाचा पोरगा धावत घरीं गेली आणि सखाराम घरीं गेल्याची बातमी त्यानं आईला सांगितली. ती ऐकताच हातांतलं काम टाकून बया लग्गालगा सखारामच्या घरीं गेली. उंचव्यात बसत म्हणाली,

“अवं कुरकळणी !”

पण तिच्या हांकेला सखारामऐवजीं म्हातारीनंच ओ दिली. ती स्वयंपाक-घराच्या आडोशांतून ओरडली,

“कोण आहे ? कुलकर्णीं घरी नाही !”

पण बयाला बरोबर पत्ता लागला होता.

“ऊ, न्हाई कसा ? आता चावडीकडनं आलेला मी बघितला !”

बयेनं पाळत ठेवली असली पाहिजे हे म्हातारीनं ओळखलं. धूर्तपणानं उत्तर दिलं,

“आला होता खरा, पण लगेच धोतर घेऊन आघोळीला गेला विहिरीला !”

“कंच्या विहिरीला ?”

“मला ठाऊक नाही ! गांवांत काय एक विहीर आहे ?”

मग बया बसूनच राहिली. कुलकर्ण्याची गांठ घेतल्याशिवाय ती उठायला तयार नव्हती. काहीं न बोलता सबरता ती गवा वाणिणीसारखी दारांत धरणं धरून बसली. पण तास झाला, दोन तास झाले, तरी आंघोळीला गेलेला सखाराम पाण्यात पडल्यासारखा तिकडेच राहिला. घरीं आलाच नाही. म्हातारी स्वयंपाकाला लागली आणि बयाच्या पायाला बसून बसून मुंग्या आल्या तेव्हां ती चडफडून उठली आणि म्हणाली,

“मी जाते. आघोळीसनं आल्यावर सांगा मी आले होते म्हणून !”

म्हातारी उत्तेजित स्वरानं बोलली,

“होय होय, सांगीन हं सागीन. कामधंदा सोडून कां बसली असशील उगीच ? त्याचं काय मेल्याचं ! तिकडंच कुणी दादाआप्पा भेटला असला तर तालुक्यालासुद्धां जाईल !”

बया निघून गेली तेव्हा इतका वेळ स्वयंपाकघरात चोरट्यासारखा बसलेला सखाराम म्हणाला,

“गेली थेरडी ! मला पाणी दे आघोळीला !”

आणि परसांत बसून त्यानं कावळ्यासारखी आघोळ केली. मयामया चार घाम खाल्ले. दोन पायावर बसून विडी ओढली. अंगावरचं धोतर तोंडावर घेऊन जाल्याशेजारीं ताणून दिली.

चारपाच दिवस अशी चुकवाचुकवी केल्यावर एके दिवशीं फसगमतीनं तो सापडला. चाणाक्ष बयेनं त्याला बरोबर घरीं गाठला. आणि रागेजून ती म्हणाली,

“माझा शेला द्या. किती दिवस हेलपाटं घाल्तीया. गांठच पडून घ्याना माझी !”

सखारामनं न बोलता विडी पेटवली. झुरके मारायला सुरवात केली. बयेकडे लक्षच दिलं नाही. त्याच्या सगळ्या हालचालींकडे बया बघत होती. तो आतां बोलेल, मग बोलेल, अशा अपेक्षेनं बघत होती. पण सखाराम बोलल्याच नाहीं. तेव्हा तिनें तोड उघडल,

“किती हेलपाट द्याल ? मी मोकळी न्हाई. आवरा चट्शिरी !” तेव्हा जणू आपल्याला काहींच माहिती नाहीं अशा तऱ्हेनं सखाराम म्हणाला,

“काय म्हणालीस बया ? मला काही बोललीस का ? मी म्हणतोय तूं आईकडंच काहीं कामाला आलीस !”

“न्हाई, तुमाकडंच आले. माझा शेला द्या !”

“कसला शेला म्हणतीस बया ?”

बयेनं हनुवटीला बोट लावून म्हटलं,

“हां ! लग्नात शेला आणला माझा तो माघारी न्हाई का दायचा ?”

“हां हां, तें फडकं होय ! कुठं गळबटलं असेल पसाऱ्यांत. ठेवतो बघून. सकाळच्या प्रहरीं येऊन घेऊन जा. ”

बयेनं डोक्यावरचा पदर सारखा करीत म्हटलं,

“मला न्हाईं तिनतिन्दा यायला सवड. बघा आत्ताच आनंदा !”

“आता नाहीं सापडणार. मला चावडीत जायचं आहे. सकाळीं देतो चौगुल्याजवळ धाडून. तू नको घेऊस हेलपाटा. ”

“पर शेल आणल्या तरी का तुम्ही ?”

“आणलय तर ! खोटं कशाला बोवू ? तुझा शेल बळकावून मी काय श्रीमत होणार आहे !”

“मग तुमची म्हातारी कशी नाही म्हणतीया ?”

“तिला काय ठाऊक ? तिला त्यातलं काही ठाऊक नाही. ती पंचाईतच करत नाहीं कशाची !”

इतका वेळ आत राहून ऐकणारी म्हातारी बाहेर आली. कमरेवर हात देऊन म्हणाली,

“सखाराम, बाबा, तू काहीतरी झेगट करून बसतोस आणि या बायका येऊन मला छळत बसतात. माझ्या घरची साल काढली हिन. केव्हा आणला होतास हिचा शेल ?”

सखाराम हंसला आणि बोलला,

“तुला काय करायचं आहे, आई ? माझं मी बघतो. जा ग म्हातारे, सकाळीं धाडून देतो तुझ्या घरीं फडकं. अग, मला तुझं गरिबाच घेऊन काय मिळतयू ?”

म्हातारी मान शिंजाडून चालती झाली.

दुसऱ्या दिवशी चौगुल्यानं शेल आणून दिला नाही. आणि सखाराम कामासाठी जो तालुक्याला निघून गेला तो आठ दहा दिवस घरीं आलाच नाही ! जेव्हा आला, तेव्हा बघा त्याच्या घरी गेली आणि चढ्या आवाजांत म्हणाली,

“माझा शेल द्या. त्याशिवाय मी दारातनं हलणार नाही !”

बघा अशी चढावर आलेली बघताच सखाराम एकदम फिरला. मगुरीनं म्हणाला,

“ कसला शेल ? ”

“ हा ? किती लंबाडी वं ही ? ”

“ कोण लंबाड ? माझ्या उंबऱ्यात जेव्हा तेव्हा येऊन बसतील. तुझ्या बापाचं काय देणं लागतोंयू मी ? ”

सखारामानं आवाज एकदम चढवला तेव्हां म्हातारी सटपटली.

“ अरं पर तूच म्हणालस कीं, मी आणलाय आन् देतो ! ”

“ कधी ? उगीच डोकं उठवूं नकोस. चालती हो माझ्या घरातून ! ”

“ हा, काय बाई तरी तऱ्हा म्हणावी ! अरं माझा शेल दे मग मी जाते. मला काय घरदार न्हाई तुझ्या दारात बसायला ? ”

“ बुटान मारीन थेरडे आता कमीजास्त बोलशील तर ! उठ, उठ, हो चालती ! ”

सखाराम अंगावर धावून आला, तेव्हा म्हातारी घाबरली आणि रडत-ओरडत घरीं आली. मुंबईला कामाला असलेल्या पोराला तिनं कागद टाकला कीं, ‘ सखाराम कुलकर्ण्यानं माझी धींड काढली. माझ्यावर बूट उगारला. तूं ये आणि त्याच्याकडं एकवार बघ. आईचा मूड घे ! ’ आणि ती लेकाच्या येण्याची वाट बघत राहिली.

पाडवा जवळ आला होता. तोपर्यंत सवडहि नव्हती. तेव्हां कागदाला उत्तर न देतां बघेचा लेक तुळशीराम थांबला आणि पाडव्याच्या टिपणावर गावांत येऊन हजर झाला !

रात्रभर म्हातारीन झालेली हकिगत त्याला रडरडून सांगितली तेव्हां तो सूडानं पेटला आणि आईला म्हणाला,

“ आई, तू रडू नगंस. मी कुरकळण्याकडं बघतो ! ”

बया म्हणाली,

“ बघ, चांगल बघ माझ्या लेकरा. पण पयला खंडू वामणाकडं जा. त्याच्या इचाराशिवाय काहीं करूं नकोस ! ”

सकाळच्या प्रदरीं जरीचा फेटा बांधून तुळशीराम खंडू कुलकर्ण्याच्या घरीं गेला. हा सखारामचा भाऊवंद गांवांतला चौफेर टग्या होता. अधिकारी

लोकांना हुरड्या-गुन्हाळाला नेऊन तो खूप करी. त्यामुळे त्याचं कोर्टकचेऱ्यात वजन होतं. गावातले लोक त्याला टरकून असत. कसल्याहि बाबतीत त्याचा विचार घेत.

तुळशीराम गेल्या तेव्हा तो नुकताच जागा झाला होता. अंथरुणावर व्रत विडी ओढीत होता.

“रामराम, कुरकळणी—”

“रामराम. कधीं आलास तुळशीराम ? ”

“आलो कालच ! ”

“का पाडव्याला ? ”

तुळशीराम थोडासा घुटमळला आणि म्हणाला,

“तुम्हाला ठाव असलच. तुमच्या सखागमान आमच्या म्हातारीबरोबर कलागत केली ! ”

“होय ? मला नाहीं ठाऊक. काय म्हातारीला शिव्याविव्या दिल्या काय ? ”

“तर वं ! बुटानं हाणीन म्हणाला. असं बोलवं का त्यानीं ? तुमीच काय तो न्याय करा ! ”

“हे बघ, तुळशीराम, आमची भाऊबदकी पडली. मी जर यात पडलो तर त्याला वाटेणार मुद्दाम मीच हा डाव टाकला. तेव्हा मला गड्या यात गुतवूं नकोस ! ”

“मग ? ”

“तुला कळेल तस कर ! ”

“तुमची ना नाहीं ? ”

“नाहीं. त्याला जरी तू जोड्यानं हाणलास तरी मी तुला बोलणार नाहीं ! ”

ही बातचीत झाल्यावर तुळशीराम जो तावानं उठला तो घरी निघाला. आणि वाटेतच त्याला सखाराम भेटला. भेटला तसा तुळशीराम पुढं झाला आणि त्याचं मानगूट पकडून म्हणाला,

“आमच्या म्हातारीला बुटानं मारतोस नाहीं का ? आ ? हा घे बूट. मुंबईचा आहे ! ”

आणि पायातला बूट उपसून त्यानं सखाराम कुलकर्ण्याला पडोस्तर ठोकला. सखारामनं तो मार मुकाट सोसला. हा प्रसंग घडला तेव्हा आजुबाजूला कुणी चिट्पाखरूं नव्हतं. केवळ नाथा महार रानातून परत येत होता. त्यानं ही कलागत बघितली आणि धावत येऊन सखारामशीं झट्या घेत असलेल्या तुळशीरामला एकीकडे ओढून म्हटलं,

“ हे काय, हे काय पाटील ? कशापायी असं ? ”

दमगीर झालेला तुळशीराम नाकातून वाफ सोडीत बोलला,

“ साला म्हातारीला बुटान मारतोय ! अर, काय तुझी हिम्मत असंल तर माझ्यावर उगार तुझा बूट ! ”

कपडे ठाकठीक करून आणि पडलेला रुमाल उचलून सखाराम घरीं गेला. गपचिप गेला.

दोनचार दिवसांनी तालुक्याहून तुळशीराम आणि नाथा महार याना बोलावणं आलं आणि सर्वांना कळून चुकल कीं, सखारामनं फौजदारी केली.

दोघेहि जाऊन फौजदारापुढं उभे राहिले.

फौजदार जातीनं कैकाडी होता. अंगान रेड्यासारखा होता. त्यानं नाथ्याला विचारलं,

“ काय रे, तूं मारामारी बघितलीस का ? ”

“ होय महाराज ! ”

“ कुणी कुणाला मारलं ? ”

या प्रश्नावर महार लटपटला. कारण त्याला दोघाचीहि मर्जी संभाळणं भाग होत. सखारामची आणि तुळशीरामचीहि.

“ महाराज, मी लाव हुतो. दोघहि एकमेकाच्या अंगाला भिडत होती. मग कुणी कोणाला मारलं हे परमेशराला आन त्याचं त्यांना ठाव ! ”

“ खोटं सांगतोस साल्या. नीट बोल ! ”

पण महार नीट बोलेना. तेव्हा फौजदारानं त्याच्या कानाखाली काडकन् आवाज काढला. तेव्हा तो कळवळून बोलला,

“आमा गरिबाला का तोशीस ही सायेब ? खोट सांगून आमाला काय कायदा ? ह्या तुळशीरामानी कुरकळण्यास्नी बुटानं हाणल ! ”

मग फौजदारानं महाराजा सोडलं आणि तुळशीरामला पेचांत धरला. तेव्हां तें पोरगं घाबरलं आणि खंडु कुलकर्ण्याकडे येऊन त्यानं त्याचे पाय धरले,

“मी मरतोय ह्यांत. तुमी वाचवा ! ”

“लेका, मी काय करूं ? आता भोग शिक्षा वरीसभर. आणि ये सुटून ! ”

“नका नका. माझी नोकरी जाईल, माझी म्हातारी मरल ! ”

तुळशीरामानं फार विनवण्या केल्या तेव्हा खंडू म्हणाला,

“बरं मग अस कर, फौजदाराला द्यायला पाचशें रुपये दे माझ्यापाशीं. ते घेऊन ऐकला तर बघतों तो- ”

मग तुळशीरामनं त्रायकोच्या अंगावरच किडूकमिडूक विकल आणि पैशांची भरती केली. ते पैसे खिशात घालून खंडू तालुक्याला गेला आणि फौजदाराला म्हणाला,

“माणूस आपला आहे तो, भाऊसाहेब. समज देऊन द्या सोडून. ”

आणि पाचव्यातले दोनशें त्यानं त्याच्या हातावर ठेवले.

“अरे, मग अगोदर कळवायचं नाहीं मला ? ठीक, ठीक, मी करतों व्यवस्था ! ”

भाऊसाहेब काकडीला राजी झाले आणि समज देऊन त्यानीं हे प्रकरण मिटवून टाकलं !

आता सखाराम हातात गुप्ती घेऊन गावात फिरतो. म्हणतो,

“तुळशा सुटत नव्हता. पण आमच्या लोकांत एकजूट नाही. कुन्हाडीचा दाडा गोताला काळ झालाय. पण माझ्या हातांत हत्यार आहे. तुळशाला पाठीशीं घेणाऱ्याला टाऊक नाहीं हें अजून ! ”

हें समजल्यावर खंडू मिशीवर हात फिरवीत म्हणतो,

“हात अवघडेल म्हणावं. माणूस ठेव हत्यार वागवायला ! ”

गुप्त धन

सध्याकाळच्या सुमारास रानामाळांतून दमून भागून आलेली मंडळी देव-दर्शनासाठी गावच्या मध्यभागी असलेल्या मारुतीच्या देवळात गेली, तेव्हा त्यांना कुणी एक परका माणूस भुईवर झोपलेला आढळला. त्याच्या अंगावर असलेल्या कपड्यांच्या चिंध्या झाल्या होत्या. पाय धुळीनं माखले होते. दोन्ही कोपऱ्यामध्ये डोकं दाबून तो शांत झोपला होता. अंगावरच्या कपड्याखेरीज त्याच्यापाशी काहीही नव्हतं. पायात पायताणं नव्हतीं की जवळ एखादं घोगडं नव्हतं.

जमलेल्या मंडळीतील एक जणान त्याला पाहिला आणि म्हटलं, “कोन निजल्या ते ?”

त्याची झोप इतकी गडद होती कीं दोन तीन वेळां हाका मारल्या, खांद्याला धरून हलवलं, तरी तो जागा झाला नाही. तेव्हा म्हातारा सोनार उठवणाराला म्हणाला,

“अरं का झोपमोड करताय त्याची, आ ?”

उठवणारा म्हणाला, “माणूस परगावचा दिसतोय बाबा. चौकशी करायला पायजे.”

“जागा झाला म्हजे करा. तुम्हाला कोण नम्र म्हणतया का ?”

“दर्शनासाठी बायामाणसं येतील ब्रामणाची. आन् हा असा निजल्याचा अंधारात. तुम्ही अस कसं म्हनता ? चौकशी केली पायजे. उठवला पायजे.”

“अरं पर झोपलेल्याला उठवू नै. कुणीतरी माणूस ठेवा इथं आन् जागा झाल्यावर करा वासपूस !”

पण तरण्या मंडळींना म्हाताऱ्या सोनाराचं सांगणं पटलं नाही.

गावांत अलिकडे चोन्यामाऱ्या फार होत होत्या. नवखा माणूस पारखून घेणं भाग होतं. नाहीतर फुकट दगाफटका व्हायचा.

सोनाराला उडवून लावून पोरानीं त्या पाव्हण्याला गदागदा हलवला. मोठ-मोठ्यानं हळ्या मारल्या,

“हय पावणं, ओ...जागं व्हा, जागं व्हा.”

बराच गोधळ झाला तेव्हा पाव्हणा जागा झाला आणि उठून बसला. आजू-बाजूला जमलेल्या पोरकडे एका डोळ्यानं बघू लागला. पोर म्हाणाली,

“काय राव, झोप हाय का स्वाग ? चार घंटं झालं, आम्ही हळ्या मारून मारून दमलो, तरी तुम्ही आपल गपच मेल्यावाणी ! ” यावर पाव्हणा काहीच बोलला नाही. उशाचा पटका वेऊन नाकागळ्याला आलेला घाम पुसू लागला. दुखणेकन्यासारखा कपू लागला.

पोरानीं विचारलं,

“कोण गाव ? ”

पाव्हण्यानं सावकाशीन उत्तर दिलं. त्याचा आवाज मेढरासारखा होता.

“लावचा आहे मी.”

“तरी पर नाव असलच की गावाला.”

“लाव तिकडं मैसूरकडं गाव आहे. सुमाशी ! ”

पोराना भूगोल फारसा ठाऊक नव्हता. गावाची विशेष चिकित्सा झाली नाही.

“कुणीकडं निघालाय ? ”

“चाललेय आपला असाच, पोटाच्या मागं ! ”

“कां बरं ? दुकाळ हाय का तकडं ? ”

“हा, पोटांनं मरायला लागलो तर काय करायच आपल्या मुलखात राहून ! ”

“नाव काय ? ”

“उसेन.”

“जात ? ”

“आपली हीच की, मन्हाऱ्याची ! ”

“आ? मग नाव हें असं कसं बरं? आमच्याकडे वैदू, म्हार लोकात असत हे नाव!”

पाव्हणा म्हणाला,

“आमच्या मुलकात मन्हाट्यातहि असत!”

अशी बोलाचाली झाली आणि पाव्हणा पुन्हा मुरगळून झोपला.

पोरं म्हणाली,

“दमल्या वाटचालीनं. पोटाळावि मिळालं नसलं. पडूं द्या निवांत. सकाळच्यापारीं जाईल आपल्या वाटनं निघून !”

पण सकाळीं पाव्हणा निघून गेली नाही. देवळातच खुड्क कोवडीसारखा बसून राहिला. सध्याकाळीं देवळात उजेड नसल्यामुळं त्याचा चेहरा नीट दिसला नव्हता. तो आता दिसत होता. त्याची डोकी फार वाढली होती. दाढीहि. चेहरा निबर होता. कपाळ व नाक याच्या मानानं तोड, हनुवटी लहान होती. हनुवटी तर फार आत गेली होती. शिवाय एक डोळा पिचका होता आणि दातहि थोडेसे पुढं होते.

उन वर आल्यावर तो उठला आणि गावात भाकरी मागत हिंडूं लागला. कुणी कोरनितकोर दिली ती घेऊन ओढ्याकाठीं गेली. भाकरी खाऊन वर गटागटा पाणी प्याला आणि पुन्हा जाऊन देवळात पडला. चार दिवस त्याचा हा क्रम चालू राहिला तेव्हा गावचा पाटील म्हणाला,

“अर, हातापायानं धड असून भाकरी मागून का खातोस ? काय कामधंदा कर !”

“मालक, शेतकींतल्या कामधंद्याची माहिती मला नाही. दुसरे काय काम तुम्ही द्याल तर करीन !”

शेतकीच्या कामाशिवाय खेड्यात काम कुठून मिळणार ? पाटलानं आणि गावच्या चार मंडळींनीं विचार केला. गावात एकुलता एक गुरव होता तो गाव सोडून आपल्या सामुरवाडीला जाऊन राहिला होता. मारुतीच्या दिव्याची आणि पाण्याची व्यवस्था नीट होत नव्हती. तेव्हा पाटलान पाव्हण्याला विचारलं,

“देवाचं देऊळ सारवशील का ? वेळेवर दिवा, पाणी करशील का ?”

“करीन मालक !”

“मग कर, आन् गावात पीठ मागून खा !”

पाव्हणा गुरवकी करू लागला. सकाळच्या प्रहरीं तो लवकर उठे. गावकऱ्यानीं दिलेल्या धोतरताब्या घेऊन ओढ्यावर जाई. स्वच्छ आंगोळ करून देवाला पाणी घाली. हातांत टोपलं घेऊन पीठ मागे. त्याची पीठ मागण्याची तऱ्हाहि

वेगळी. न बोलतां सवरतां तो आपला घरासमोर उभा राही. जेव्हा कोणी बघे तेव्हां कळे कीं, हा पीठ मागायला आला आहे. मग मूठभर पीठ त्याच्या टोपल्यात पडे. वाढणारी म्हणे,

“अर, गप् उभा का व्हातोस ? हाळी देत जा. आमी वळखावं कसं तूं आलास हे ?”

पण त्यान आपला ठेका सोडला नाही. न बोलता तो पीठ गोळा करी. दोन्ही वेळेच्या जेवणापुरतं झाल की जास्ती घर मागत नसे.

देवळाच्या पाठभितीला आडोसा करून निथं त्यान आपलं विन्हाड केलं होतं. तीन दगडाच्या चुलीवर चार भाकरी भाजून तो त्या खाई. कालवण आहे नाही याची फिकीर करत नसे. दर शुक्रवारी देऊळ सारवून लग्न करीत असे. सध्याकाळी गाभाऱ्यात दिवा लागायचा कधी चुकून रहात नसे. आपल काम बजावल्यावर गावात गटाळण्या घालीत तो कधीहि हिंडत नसे. फारसा कधी कुणारी बोलतहि नसे.

महिना पंधरा दिवस गेले आणि गावकऱ्यांना नव्या गुरवाविषयी आदर वाटूं लागला. दाढी वाढवलेला, आणि कुणारी फारसं न बोलणारा हा माणूस खरोखरीच कुणीतरी देवमाणूस असावा अशी बोलवा उठली. लोक त्याला बुवा म्हणून हाक मारू लागले.

म्हातारा पाटील एकदा एकटाच घरी असतांना बुवा पीठ मागायला गेला आणि टोपलीत पीठ पडलं तरी इकडं तिकडं रखारखा बघत राहिला. पाटलाला काही कळेचना. बराच वेळ असा उभा राहिल्यावर बुवा पाटलाला म्हणाला, “मला एकाती भेट.”

आणि काय, कशासाठी, हे न सांगता निघून गेला.

पाटील मोठा बुचकळ्यात पडला. एकाती भेटण्यासारख काय काम आहे ? या विलक्षण माणसाला अस काय गुपित आपल्याला सांगायच्यु ? आणि ते रात्रीच का ? एकाती का ? तसं म्हुंलं तर आतांही मी इथं एकटाच होतो. मग तो इथंच का बोलला नाही ? आपला हा जुनापुराणा वाडा त्यानं असा रखारखा न्याहाळून का बघितला आणि कान कां टवकारले ? ही काय भानगड आहे ?

यात काहीं फसवाफसवी, डावसाव तर नाही ? पाटील हक्कला ! पण जिज्ञासाहि दाबतां येईना. होय ना करता करता, मध्यान्रात्रीचा उठून तो बुवाकडे गेला.

भल्या मोठ्या लाकडाचा ओडका पेटवून बुवा शेकत बसला होता. त्यानं नुसती लंगोटी लावली होती आणि अंगावर गोघडी पाघरली होती. पाटील गेला आणि बसला तरी तो काहीं बोलला नाही. वर डोळा करून त्यानं त्याच्याकडे बघितलंही नाही. कसल्या तरी चिंतनात असल्यासारखा उगाच बसून राहिला होता. बाहेर गडद काळोख होता. थडी अंगाचे चावे घेत होती. गाव गप्प गार होत.

बराच वेळ बसला तरी बुवा बोलला नाही. तेव्हा जागच्या जागीं चुळबूळ करीत पाटील हलक्या आवाजात म्हणाला,

“मला का बोलवलं होतं, बुवा ?”

बुवा भानावर आला. डोळ्यांची चमत्कारिक उघडझाप करीत त्यानं आपली दाढी गोंजारली आणि तो कुजबुजला,

“तुला इकडं येताना कुणी बघितलं का ?”

“न्हाई !”

“मी बोलवलं आहे हे घरी बोललास का ? बायकोपार्शी, पोरापार्शी ?”

“न्हाई !”

“ठीक. तुला एक गोष्ट सागतो ती खरी म्हणशील का ?”

“म्हणीन !”

“मारुतिरायाला साक्षी ठेवून सागतो तें नीट ध्यानांत घे.”

“हां !”

पाटील बसल्या बसल्याच पुढ सरकला. आणि कान देऊन ऐकू लागला.

अगदी हलक्या आवाजात बुवा म्हणाला,

“तुझ्या वाड्यात अपरंपार धन आहे. सोन्याच्या मोहरानीं भरलेलं हंडं आहेत, राजण आहेत. तुझ्या परसदारीं त्या पेरूच्या झाडापासून विहिरीपर्यंत एक मोठा चर खणला आहे. तो दगडचुन्यानीं बांधून घेतला आहे. त्याच्यावर

आडव्या पहारी टाकलेल्या आहेत आणि त्यांना साखळदंड बांधून हे रांजण अधांतरीं सोडले आहेत. ”

पाटलाच्या छातींत कळ आली. त्याचं काळीज वेडकासारखं उड्या मारू लागलं. तसल्या थंडींतहि त्याच्या कपाळाला घाम आला. बुवाच्या या सांगण्यावर काहीं बोलणं त्याला सुधारेना. वरचेवर मागंपुढं बघत तो गपच राहिला. अंगावरची गोधडी सावरून बुवानं मांड मोडली आणि पुन्हा तो नागासारखा डुलत बोलू लागला,

“जेव्हा जेव्हा मी पीठ मागायला तुझ्या घरीं येतो तेव्हा तेव्हा मला आवाज ऐकू येतो. पिंगळा बोलतो तसं तें बोलतं. मला विचारतं, ‘मी येऊं का ? मी येऊं का ?’ ”

“असं ? ”

“हा. त्याशिवाय मीं तुझ्यापाशी बोललो नसतो. आणि हे ध्यानात घे. ते धन तुला लाभण्यासारखं आहे.”

पाटलाला वेड्यासारखं झाल. त्याचा बुवाच्या सांगण्यावर विश्वासच बसेना. म्हणजे बुवा खोट बोलतो अस नव्हे; पण ते धन आपल्याला मिळणार ही गोष्टच त्याला पटेना. आपल्यासारख्या दळभद्याला हा सांठा कसा लाभणार ? एवढं बलवत्तर नशीब आपल्याजवळ कुठून असणार ? वाडा जुनापुराणा होता; पूर्वज मोठे तलवारबहादूर होते. कधीं कधीं भिती-कोनाड्यातून हत्यारेंपात्यारें निघत. वाड्याला खाली एक भुयारहि होत. वाड्यांत अमाप धन असणं ही गोष्ट मुळींच अशक्य नव्हती. पण तें आपल्याला मिळणार ?

एक घुटका गिळून पाटलानं विचारलं,

“खरं म्हणता बुवा ? तें मला लाभलं ? सगळं ? ”

“अरे हा, तुला लाभल. मी तुला तें मिळवून देईन ! ”

“खरं म्हणता बुवा ? तसं जर कराल तर त्यातला पाव हिस्सा तुम्हाला दीन—मारुतीची आण. मी लबाडी करणार नाही ! ”

पाटलाच्या या काकुळतीच्या बोलण्यावर बुवा थोडका हसला. म्हणाला,

“देशील तेव्हां दे. तूर्त तंबाखू तरी काढ. ”

पाटलानं तत्परतेनं पिशवी काढून बुवाला चिमूट दिली. आपण खाल्ली. कांहीं वेळ दोघहि गप झाले.

इतका अपरपार पैसा मिळाल्यावर ?...पाटील फार बडा माणूस झाला. गावात त्यानं राजवाडा बांधला. आरसेमहाल केला. उत्तम प्रतीचे घोडे ठेवले. नोकरचाकरांची रेलचेल केली. सोन्याच्या ताटात वाढलेली पंचपक्वान्नं तो चवीन खाऊ लागला, तेव्हां रूपवान दासी त्याला वारा घालू लागल्या. मोत्याचा तुरा लावलेलं पागोटं घातून, हातातली सोन्याचीं कडी वाजवीत तो घोड्यावरून निघाला, तेव्हा स्वारी बघण्यासाठीं दारादारातून बायका उभ्या राहिल्या. त्यातली एक रूपवान् बाई त्याला आवडली तेव्हा शिपाई पाठवून त्यानं तिला वाड्यात आणवली आणि आपली पट्टराणी केली...

तोडातला गुळणा धुकून, मिशा साफ करीत बुवा म्हणाला,

“पण त्याअगोदर तुला त्या घनाला खाजं द्यावं लागलं !”

पाटील नंदीबैलासारखी मान हलवीन म्हणाला,

“तर, तर, त्याबगर ते कुठल मिळायल ? आता काय काय करावं ते तुमी सांगा, म्हंजे मी करतो !”

बुवानं थोडका विचार केला आणि सांगितलं,

“एक आखी कोंबडी, नुसती तळलेली, बारा चपात्या, लिंबू, आणि दारूचा मोठा शिसा रात्री परसदारीं ठेव आणि गप्पार झोप. जा, उठ, मला आता झोप आली. उठ !”

पाटलाला धुडकावून लावून, बुवा मुरगाळून पडला. गोधडींत शिरला.

फटा फटा जोडा वाजवीत, अंधारातूनच, पाटीलहि वाड्यांत आला आणि गपचिप झोपी गेला. उद्या रात्रीच्या ‘खाजा’ची व्यवस्था करण्याचं त्यानं निश्चित केलं.

सकाळीं उठून पाटलानं तालुक्याला माणूस धाडला आणि दारूचा शिसा आणला. घरातली कोंबडी सोलली आणि पाटलिणीकडून तळून घेतली. बारा चपात्या करून घेतल्या. त्याला चपचपीत तूप लावलं. पाटलीण म्हणाली,

“हे कशापायी ? कुणी अम्मलदार येणार हाय का ?”

तेव्हां पाटील तिच्यावर ओरडला,

“तू गप कर म्हणत्यावर कगव. अगावू अक्कल दाखवू नये !”

विचारी पाटलीण गप राहिली. सगळा मालमसाला करून तिन रात्री जय्यत तयारी ठेवली.

रात्री चांगला काळोख पडल्यावर, बायकोला, पोराला झोप लागल्याची खात्री करून घेऊन पाटील उठला आणि खाज परसदारी ठेवून गपचिप झोपला.

दुसरे दिवशी सगळ साहित्य नाहीस झालं होत. कोवडीची हाड किवा मोकळी वाटलीदेखील राहिली नव्हती ! पाटील मनीं सतुष्ट झाला. म्हणाला,

“ठीक, धनान खाज घेतल !”

रात्री बुवाकडे येऊन त्यान ही सगळी कथा त्याला सांगितली तेव्हा बुवा म्हणाला,

“तुला धन मिळणार यात संशय नाही !”

अधीरतेनं पाटलान विचारलं,

“मग कुठं आनू कधीं उकरूं ?”

“थोडका थाव. अता उतावळा होऊ नकोस. एवढ्यान भागल नाही. अवसेला अजून चार दिवस अवकाश आहे. तोपर्यंत खाजं तिथं ठेव आणि आणखी काही गोष्टी मला करायच्या आहेत त्यासाठी पन्नासभर रुपये मला दे !”

पाटील मुळींच कुरकुरला नाही. घरातले पन्नास रुपये आणून त्यानं बुवाच्या हातावर ठेवले आणि अवसेपर्यंत ‘खाज’ ठेवण्याचा नियम पाळू लागला.

अवसेच्या रात्री फाषडं कुदळ घेवून पाटील बुवाकडे गेला आणि म्हणाला,

“चला. का मी एकटाच उकरूं ?”

“ते का ? मी येतो कीं बरोबर. हे बघ, बरोबर पेरूच्या झाडाखाली खोद. बराच खाली गेलास म्हणजे तुला एक भला मोठा नाग दिसल !”

“नाग ?”

गा. गो. ५

“हा नाग. पिवळाधमक. आणि त्याच्या अंगाचा घमघमाट सुटेल !”

“पर मग—त्यो हात कसा लावूं देईल पैक्याला ?”

“त्येची काळजी करूं नकोस. मी बंदोबस्त केलाय. चल.”

अवसेच्या अंधारातून बुवा आणि पाटील वाड्याच्या परसदारीं गेले. पेरूच्या झाडाखाली येताच फावड कुदळ खाली ठेवून पाटल्यान काकडा पेटवला आणि मार्तीत पुरून ठेवला. धनाची जागा दाखवून बुवा म्हणाला,
“हाण कुदळ.”

धोतर खोचून पाटल्यानं कुदळ हाणली. काकड्याच्या प्रकाशानं आणि कुदळीच्या आवाजानं पेरूवर वसलेली पाखर अर्धवट जागीं झाली आणि ओरडून फडफडली.

पाटील सणसण कुदळ मारीत होता आणि बुवा फावड्यान मार्ती ओढीत होता. न बोलता सवरता त्याच काम चालल होत.

परसातल्या गवतातले किडे काकड्यावर झेपावत होते. ते जळत तेव्हा तटतट आवाज होई आणि जळका वाम पाटल्याच्या नाकपुडीत शिरे. कपाळावर आलेला घाम वरचेवर पुसून तो कुदळी मारीत होता. बुवा मार्ती ओढत होता. आता खड्डा चांगला कमरेडतका झाला होता. आत उतरलेला पाटील घाव बालण्यासाठीं वाकला म्हणजे वरून दिसत नव्हता. ओलसर आणि कुवट वासाची मार्ती, खडे याचा ढीग पडला होता त्यात बुवा गुढग्याइतका रुतला होता. एखादे वेळीं कुदळ दगडावर जाई आणि खाणूकन आवाज येई. तेव्हा बुवा इपारा देई,

“सबूर, सबूर. घाई का ?”

ओल्या मार्तीतून दानवी, गोमी बाहेर पडत आणि पाटल्याच्या उघड्या नडग्यावर चढत तेव्हां तो जोरानं तंगड झाडी. असा प्रकार बराच वेळ चालल्यावर बुवा एकाकी म्हणाला. “शाब्बास, वर ये, वर ये.”

कुदळ थांबवून आणि खड्ड्यातून मान वर करून पाटील बघू लागला. तेव्हां बुवान भला मोठा नाग शेंपटाला धरून त्याच्या नाकासमोर आणला. पाटील म्याला आणि ‘भुकू’ करून मागं सरला तेव्हा बुवा म्हणाला,

“भिऊ नकोस. मेलेला आहे. माझ्या मंत्रानं मी याला आंतल्या आत मारला होता. उकरण्याच्या नादात तो तुझ्या कुदळीला अडकून वर आला आणि माझ्या फावड्याला लागला. बघितल्यास, या धनाचा मालक, राखणदार ?”

आकारानं पिढरीसारखा असलेला तो प्रचंड नाग बुवान डोक्याच्यावर हात करून लोंबकळत खाली सोडला होता तर त्याचं डोकं जमिनीवर वीतभर लोळत होत.

“बघ, मी सांगितल त्याची प्रचीति आली का ?”

पाटलान होकारार्थी मान हलवली.

“मग, खोद. खाली धन आहेच बघ !”

पाटील खोदू लागला. पण तोंपर्यंत भली पहाट झाली. माणसाचा सावट येऊं लागला. तेव्हा बुवा म्हणाला,

“आता पुरे कर. उद्या रात्रीं खोद. माझ काम संपल. मी आता पुन्हा येणार नाही. तुझ तू काढ.”

आणि तो निघून गेला.

दुसरे दिवशीं रात्रीं काकडा पेटवून पाटील एकटाच खोदू लागला. पण त्याला फार खोदाव लागल नाही. आडव्या टाकलेल्या पहारीला साखळीन बांधलेला राजण त्याला लागला. काकडा जवळ करून पाटलान झाकण उघडलं आणि आत पाहिल.

सगळा राजण चिध्यानीं भरला होता ! जुन्यापान्या, कुवट आणि मळक्या चिध्यानी !

बुवा नाहीसा होऊन चार आठ रोज झाले होते. सध्याकाळच्या वेळीं मडळी देवळात बसली होती. मुरा कुंभार म्हणाला,

“बुवा मोठा चमत्कारिकच माणूस होता. आला काय गेला काय ! कुणाला पुसलं नाहीं, विचारलं नाहीं ! केव्हां आणि कुठं गेला, राम जाणे !”

म्हातारा सोनार म्हणाला,

“पण तो काही साधासुधा माणूस नव्हता. ज्ञानी योगी असला पाहिजे !”
भगा शिंपी म्हणाला,

“असल बाबा. जायाच्या अगुदर आठचार रोज माझ्याकड आला आन् भल्या मोठ्या बोचक्यात जुन्या फाटक्या चिंध्या घेऊन गेला !”

तळखड्याला टेकून बसलेला पाटील एकाएकी दचकला.

“खर म्हणतोस का भगा, चिंध्या तुझ्याकडून घेतल्या ?”

“हा तर. खोट कशापायीं सांगू ?”

मुग कुंभारालाहि एकाएकीं आठवण झाली,

“हा, माझ्या जवळूनसुद्धा एक जुना राजण घेऊन गेला एकदा. मोठा चमत्कारिक माणूस ! मी विचारल, हे कशाला बुवा ? तर काहीं बोलला नाही !”

पलिकडे बसलेला रामा माळी सावरून पुढ आला आणि त्यान आपला अनुभव सांगितला,

“आमच्या मळ्यात आमी नाग मारला एक भला मोठा, तर तोसुद्धा बुवानं मागून नेला. काय केल त्याच कुनाला टाव ! औषधपान्यासाठी नेला म्हणाव काय बर ?”

पाटील हे सगळ ऐकून काळाटिकर पडला. बुवा गेला तरी तो अजून रात्रीं अपरात्रीं उठून परस उकरीत होता. धन जागा बदलत म्हणून ठिकठिकाणीं खड्डे घेत होता. घाबऱ्या आवाजात त्यान रामाला विचारल,

“किती दिस झालं या गोष्टीला, रामा ?”

रामा म्हणाला,

“आठ बारा रोज अमत्याल !”

भुताचा पदर

कुलकर्ण्याची 'पाळी' यायच्या अगोदर नाना वामण फार गरीब माणूस होता. इतका गरीब की, त्याच्या वायकोच्या अंगावर धड सुडक नसे. पोरंबाळं, कुऱ्याच्या पिलासाम्नी गावभर हिडत. दोन दोन दिवस घरी चूल पेटत नसे. मग ती माउली चोरून मारून घर हिडे. आत्याबाई, सासूबाई म्हणून कुरवाऱ्याच्या वायकापाशी आपली अडचण सांगे, तेव्हा त्यांना कणव येई. आडोशाला बसवून त्या पोगना जेऊ घालत. कारण इतर भाऊबदाना हे कळल तर ते नाथ ठेवतील, नानाच्या वायकोन पोर आपल्या हातान बाटवली म्हणतील म्हणून. असा एकदर त्याचा ससार होता. अठरा विधे दारिद्र्य असलेला. लचारीचा. नाचार.

नाना हा खरा वेरकी माणूस. हुपार डोक्याचा. कुलकर्ण्याचं पिल्लू शोभणारा. पण या परिस्थितीच्या त्रासानं, शनीच्या फेऱ्यानं तोदेखील कुचंबला होता. आपल्या परीनं तो खूप लटपटी करत होता. पण त्याला यश येत नव्हतं. त्याची हुपारी कामी येत नव्हती. त्याला शनीदेवान पेचात धरला होता. जमिनी नीट पिकत नव्हत्या. गावात कुणी पैसा उसना देत नव्हतं. कुणी शब्द मानत नव्हत. नाना वाचासारखा असून कुऱ्यासारखा जगत होता. खरोखर कुऱ्यासारखा.

पण अशीं सात आठ वर्षे गेली आणि आणेवारीप्रमाण त्याच्याकडे कुलकर्णापणाची पाळी आली ! पाच वर्षांची पाळी. आणि त्या ब्रह्मदानं एकदम पलट खाल्ली. बोकांडीं बसलेल्या गरीबीला जिंजाडून टाकली. गावावर दबदबा ठेवला. कुणी शब्दाच्या बाहेर जाता कामा नये असा बंदोबस्त केल्या. पाटलाला आपल्या हातातलं बाहुलं केलं आणि लक्ष्मीचा पदर ओढून तिला घरांत आणली. गाजरासारखा लाल, बोक्यासारखा गुबगुबीत नाना, परसदारीं जानवं घोळीत उभा राहिला म्हणजे जाणारायेणाराला त्याच्या कडसोरीला रुपयाची बीतभर लाव चवड लागलेली दिशू लागली.

पाच वर्षांच्या कारकीर्दीत नानान कडेपाट, चौसोपी वाडा बाधला. दोन मळे उभे केले. सात आठ गुरदोर केली. पोरवाळाचीं लग्नं केली, मुंजी केल्या. दहावीस तोळे सोनं केलं. हा हा म्हणता, बघता बघतां दिडकीला महाग असलेला नाना चांगला गवगड झाला.

नानान अशी माया केली तेव्हा साहजिकच ती लोकांच्या डोळ्यावर आली. वर्षाला पाऊणशें रुपये सरकारी पगार धरला, खरेदीपत्राचे पन्नासभर रुपये धरले आणि इकडे तिकडे चिरोमिरी मिळाली तरी निव्वळ यावर नानान एवढी माया कशी केली ? यातल खरं मर्म काय आहे ? आणि मग सारं गाव बोल्ड लागल कीं, नानानं लाचलुचपत बकळ खाली. हुपारीन वसुलीची रकम मिळली. सारा अनीतीचा पैसा केला ! हा गवगवा इतका झाला कीं, त्याचे पडसाद सरकारदरवारी गेले. आणि नानाच्या ब्रैटकीला धोका उत्पन्न होण्याचीं लक्षणं दिसू लागलीं.

चारचौथाच्या ब्रैटकींत एकवार हा विषय निघाला. त्यात नाना होता. आज्ञानाना होते. गणा चलपते होता. बडा कुळकर्णी होता. रात्रीं नऊदहाच्या सुमारास मारुतीच्या कड्ड्यावर ही ब्रैटक बसली होती. लाच खाण्याचा विषय निघाला तेव्हा, हातांतली विडी जमिनीवर चुरमाडीत नाना म्हणाला,

“हा माझ्यावर फुकट आळ आहे. मी लांच खाछा. पण जे मिळवलं तें सगळंच लाचाचं नाही !”

यावर बंडा बोलला,

“गड्या, या बोलण्यात चव नाही ! तुझ्यासारखी कुलकर्णीपणाची पाळी आम्हालाहि आली; पण दहा तोळं सोनच काय, पण लोखंडसुद्धा नाही सापडायचं आमच्या घरात तुला !”

हनुवटीला झोले देत आज्ञानाना म्हणाले,

“गावात बोललं जातं ते खोट कस नाना ? लाच जर खाछी नाहीस तर इतकी माया तू कशी केलीस ? तुला कुठं घवाड सापडलं ? का एखाद्या बेवाराशी बाईची इस्टेट मिळाली ?”

“आज्ञा, तुम्ही खर म्हणा खोट म्हणा, पण मी रकम मिळविली ती लांचावर नव्हे. ती भानगड निराळी आहे. तुम्ही ऐकत असाल तर सांगतो.”

“साग कीं, आम्ही ऐकून घेऊ पटल तर, नाहीतर सोडून देऊ !”

“तुम्ही म्हणाल की मी ही गोष्ट बनवून सागतोय. पण मास्तीच्या समोर बसून सागतो की माझी भानगड निराळी आहे. तुम्हाला न पटणारी आहे !”

“अगोदर साग तर खर, पटण न पटण मागून बघू !”

मग नाना जाम माड ठोकून सागण्याच्या पवित्र्यात बसला. आत्रानानांनी

डोईचा पटका कमरेमाग ठेवून खावाचा आधार घेतला. बडा कुळकर्णी खालीच लवडला आणि गणानं नवी सिगारेट पेटवली.

गावात सामसूम झाली होती. बाहेर झकास चादण पडले होते. वारा शांत होता. इतका वेळ देवळाच्या गाभाऱ्यातून फडफडणाऱ्या, चिरकणाऱ्या पाकोळ्याहि शांत होत्या. सगळ वातावरणच तटस्थ होतं.

पायाचा तळवा चोळीत चोळीत नाना बोल् लागला. त्याच बोलण गाण्यासारख होतं. पातळ, मऊ आणि ठेका असलेल.

“दोन तीन वर्षांपूर्वी, म्हणजे एकोणीसशें सत्तेचाळीसची कथा. त्याच साली पाळी माझ्याकड आली. तेव्हा जीव थोडका भाड्यात पडला. म्हटलं, आता थोडी घडी बसेल. निदान पोरवाळ दोन वेळा पोटभर जेवतील तरी. बायकोच्या अंगावर नीट लुगडं तरी घालता येईल. हालअपेश फार काढल्या; आता थोडे बरे दिवस येतील. बायकोहि आनंदली. पौषी पौर्णिमा जवळ आली होती. खरसुडीची जत्रा भरायला सुरुवात झाली होती. बायको म्हणाली, ‘जंत्रला जा. नाथाच्या पायावर डोक ठेवा. रुपयाभराची भाग घाला.’ मी होकार दिला. म्हटलं, तिची श्रद्धा कशाला दुखवा? नाथाला जाऊन येऊं. सकाळच्या प्रहर्षी बायकोनं भाकरी बांधल्या. मी जाऊन आपल्या बावा कुमाराचं घोड घेऊन आलों. त्यानं ताकीद दिली कीं, तुमी मागताय् म्हणून जनावर देतों कुळकर्णी, पर उद्या सकाळीं इथ आणून मला द्या. का? तर मला सकाळी बाजाराला जायाचं हाय्. माझी गरिबाची पाच दहा रुपयाची कमाई बुडेल. मी त्याला होकार दिला आणि घोड्यावर खोमीर घातून घरीं आलों. कोट्योपी घातली. कडमोरीला दोन रुपये लावले आणि रस्ता सुधारला.

वाटेनं चिक्कार जत्रा चालली होती. गुरदोरं घेऊन जत्रेकरी खरसुडीकडे अजूनहि जात होते. त्याचे पाय धुळीन भरले होते. शरीरं शिणली होतीं. तरी डोक्यावर कडवा आणि पाठीशीं चार दिवस पुरतील इतक्या भाकरी बांधून जनावराना छपाऱ्या मारीत ते चालले होते. गेले चागपांच दिवस रस्त्यावरून हजारानीं गुरं गेल्यामुळ धुरळा अतोनात झाला होता. रस्त्याकडेच्या झाडा-मुट्यावर त्याचे थर बसले होते. शेणाच्या पोवऱ्या आणि चिपाड जागजागीं पडलीं होतीं.

वर्चेवर तोडावर बसलेला धुगळा पुडीत मी घोड दामटीत होतो. कुभारा-
घरीं राहूनहि ते जनावर चागलं चलाख राहिले होतं. शेपटाची दाडी हलवीत,
आणि वाटेवर दिसणाऱ्या भाईवडाकडे वघून खेकाळत झपाट्यान चालत होत.
दरमजल दरकोस करीत जेवणवेळेच्या सुमारास मी मुक्कामावर पोचलो.

जत्रा चिक्कार भरली होती. जिकडे नजर फेकावी तिकडे दोराचा दर्ग्या दिसत
होता. नाना जातीच जनावर विक्रीसाठी आले होते. गायीवैल, घोडीगाढवं,
शेळ्यामठ्या, रेडेभर्शा. गिऱ्हाइकाची तोवा गर्दी उसळली होती. हातात काना-
इतक्या उच्च काठ्या घेतलेले हेडे लोक मोटमोठ्यानं मौदे करीत होते. जनावरांच
ओरडण आणि माणसाची गवगव याचा एकच कालवा होऊन राहिले होता.
धुगळा आणि जनावरांच शोणमूत याचा दर्प, माणसाचे उघट श्वास यामुळे ते
सगळं वातावरण कुट झालं होत.

जत्रेच्या कडेला लागून मिटाईवाल्याची दुकान होती. चिरमुऱ्याचे भोत
उघडे ठेवून, माडावर ठेवलेल्या पेढेवर्फीच्या ताटाकडे लक्ष देत शेटलोक बसले
होते. जत्रा अद्याप ओसरू लागली नव्हती, त्यामुळे त्याच्या दुकानी गिऱ्हाइकाची
असावी तितकी झिम्मड नव्हती. त्यांना लागूनच हॉटेल होती. रंगीवेरंगी
कागदाच्या कातरकामानी घाबू मढवून हॉटेलवाल्यांनी मोठा थाट केला होता.
भट्टीसमोर बसून घामाघूम झालेली पोर, झिज्या सावरीत भजाचे घाणे काढीत
होती. मुडाशेमेलेवाली मडळी बाकड्यावर बसून चहा पीत होती. गहऱ्यावरला
बुवा धडाक्यानं फोनो वाजवीत होता. तो ऐकत पोरटोर उभी होती.”

इतका वेळ लोळत पडलेला बडा सावरून बसला आणि त्यानं नानाला
विचारलं,

“ मग जत्रंत एखाद नोटाच पुडकं सापडल का काय तुला, नाना ? ”

नानान नकार दिला.

“ नाही नाही, तू ऐकून तर घे. आवानाना, डोळं पेगायला लागल
काय ? गणुबा, पेटवा दुसरी शिगारेट ! ”

पण मंडळी पेगायला लागली नव्हतीच. आसमान देह पसरून, नानाची
कथा ध्यान देऊन ऐकत होती. पाठीचा पटका चाचपीत आवानाना म्हणाले,

“झोप उडालीया आता. ऐकतोय आमी. तुमी सागा.”

आणि नाना सागू लागला,

“या सगळ्या गोष्टीतून मी थेट देवळाकडे गेलो. बाहेर असलेल्या ओळखीच्या दुकानदाराकडून नारळ, कापूर, गुळाल घेतला. घोड तिथंच गुंतवला. आणि गर्दीतून धक्काबुक्की करीत दर्शन घेतलं. नाथवावाला साष्टांग नमस्कार केला. म्हणालो, देवा ! ही तुमची कृपा आहे. माझ्या गरिबाकडे तुम्ही व्रित्तलं. मला कुळकर्ण्याच काम मिळाल. माझी पोरवाळ आता सुखानं जेवतील. भगवंता, अशीच कृपा सदोदित असू या म्हणजे गगड झालं ! भागेसाठीं गुरवापाशीं एक रुपया दिला. त्यान प्रसाद दिला तो पिऊन बाहेर पडलो. या वेळपर्यंत भूक लागली होती. दुकानदाराकडून तांब्या घेतला आणि विहिरीचं पाणी आणलं. त्याच्या ओसरीवर बसून भाकरी खाव्ही आणि चैनीनं जत्रा बघूं लागलो.

हा बैल बघ, तो बैल बघ, घटकाभर गारुड्याचा खेळ बघ, दुकानापाशीं उभा रहा, हॉटेलांत चहा पी, असं करता करता दिवस मावळून गेला. हॉटेल-वाल्यानीं बऱ्या पेटवल्या. बेफाम थंडी सुटली. जत्रेत जागजागीं चिपाडं पेटवून मंडळी शेकत बसली. मी सटक्यान परत फिरलो आणि दुकानदाराचा निरोप घेऊं लागलो, तेव्हा तो बोलला,

‘ भले कुलकर्णी ! अहो, जत्रेची गम्मत बघा रात्रच्या रात्र आणि सकाळीं जा ! तुमच्यासारख्या रंगेल गड्यानं अस करून कस चालायच ? ’

‘ तसं नव्हे, पण गेलं पाहिजे. दुसऱ्याचं घोड आणलंय तें परत केलं पाहिजे सकाळीं. आणि घरीं मंडळी वाट बघतील. ’

‘ छे छे, एका रात्रीन काय खोळवा होतोय त्या घोडंवाल्याचा ? कुटं लढाईवर तर जाणार नाही ? अहो, रात्री शिनेमाफिनेमा बघा, वाटलं तर तमाशाला चला आनू सकाळीं लवकर उठून पिटाळा घोडं. मी काय नाही म्हणतोय काय ? ’

‘ नाही पण— ’

‘ आता पुरे झाल ओढून धरण ! कितीक दिवसांनीं गाठ पडलीया राव. अस कस ? ’

नाहीं होय करतां करता राहिलों. सध्याकाळी जेवून खाऊन शिनेमाला गेलों. तंबू चिकार भरला होता. पुढची जागा बघून आम्ही घोंगडं अंथरल आणि माड ठोकला. खेळ तुकारामाचा होता. तो बघता बघता माझं डोळं जागजागी ओलं झाल. खरीं तर तीं पडद्यावरचीं चित्र; पण जणू काय सगळं प्रत्यक्ष घडतं आहे, आपण बघतो आहे असे वाटल. अखेर रात्री चाराच्या सुमारास खेळ संपला. माणसाच्या लोंढ्याबरोबर वहात आम्ही दुकानापाशीं आलों. बाहेर बाधलेल कुमाराच घोड डोळ मिटून उभ्याउभ्याच झोप घेत होत. गारठ्यानं काकडलेली बोट चोळीत मी म्हणालों,

‘ बराय, आता मी निघतो. मला परवानगी द्या ! ’

‘ आ ? अहो मध्यान् रात्र झाली. आता कुठ जाता ? सकाळी लवकर उठून जा. ’

‘ नको नको. कुंमाराला शब्द दिल्या आहे. तो मोडला तर पुन्हा आपली पत राहणार नाही. मला जाऊं द्या ! ’

‘ पण रात्रीच ? सोवतीला तरी कुणी बघा ! ’

‘ काय करायची सोबत ? चादण पडलेंय उन्हासारख. आत्ता जाईन घोड्यावरून वाऱ्यासारखा. तुम्ही काळजी करू नका. ’

‘ बर, तुमच्या मनासारख होऊ द्या. जपून जा म्हणजे झाल. वाटंत चोराचिल्ल्याच भय आहे. ’

‘ चोरानीं लुटायला आपल्याजवळ आहे काय ? चार पैशाचं डाळचुरमुर पोराना खायला घेतलेत ते ? का तवाखुची पिशवी ? ’

‘ अहो, पण, चार दणके तरी मिळतील फुका ! ’

‘ मिळू द्या. कुलकर्ण्याचं काम करायच तर त्यालाहि अंग सरावलं पाहिजे ! ’

मी असा नेट धरल्यावर दुकानदारानं पुन्हा मोडता घातला नाही. जपून जाण्याविषयीं मला बरचेवर बजावून त्यान दुकानाच्या फळ्या लावून घेतल्या. आणि नाथबाबाचं स्मरण करून मी रिकिबीत पाय ठेवला. कुमाराच घोड दुडक्या चालीनं वाट कातरू लागल.

गावाबाहेर पडताच मोकळ्या रानातल्या वारा अंग चिरू लागला. माझी तावडी धावळी मी अंगावर लपेटून घेतली. तवाखू तोंडात धरली. आणि आजुबाजूला मुळांच न बघता नजर समोर ठेवली. रात्री जाण्यावेण्याचा सराव होताच. त्यामुळ भीति फारशी वाटत नव्हती. तरीपण आजुबाजूला माणूसकाणूस नसताना ती भकास वाट ओसरता ओसरेना. आणि काळजात धाकधुक होऊ लागलं. पुढे माग बघायच नाही अस ठरवून होत, तरी घोड्याच्या टापाच्या आवाजान मन चाळवायच आणि डोक्याच्या कोपऱ्यातून मी माग बघायचा. तसा मी धीट आहं वर का वडा, पण चोरचिलट म्हटल कीं, माझा धीर मुटतो. अशे, त्या लोकाना काळीज नसत. चार कुन्हाडीचे घाव हाणले आणि तुकडे करून टाकलं म्हणजे करा काय? फुकाफुकी पोरवाळ वनवाशी व्हायर्चा. म्हणून मागपुढ बघत होतो आणि वरचेवर घोड्याला दबावीत होतो. ते विचार आपल्या परीन जलदीन जातच होत. पण मला वाटत होत त्यान वाऱ्यासारखं जाव.

अस करता करता पाटीत आलो. दोन्ही बाजूनी शेरचिचाच दाटवण लागलं होत आणि तशा चादण्यातहि वाटेवर काळोख पसरला होता. त्या काळोखात गिरून चार आठ पावलं जातां न जातो तोच घोडं एकाएकीं बुजलं. दोन्ही पाया-वर खडं उभ राहिल ! मी ब्रमणारा पट्टीचा. नाहीतर खाली कोसळून जायवदीच व्हायचो. लगाम ओढला, चुचकारल, तरी ते तोड फिरवून मार्गच फिरू लागल. काहीहि केल तरी ऐकेना. तरी मी जाम खालीं म्हणून उतरलो नाही. पायाची मिट्टी घाऱून वरच राहिलो. आणि मग एकाएकीं डोक्यात विचार आला कीं, ही भूतचेष्टा तर नाही ? हा विचार आला रे आला आणि समोर एक पादरी शुभ्र बाई उभी राहिली. डोक्यावरनं पदर घेतलेला. कपाळावर टळक कुकूं. गोरीपान आणि सडपातळ. त्या क्षणीं मी ओळखलं कीं हें काम वेगळंच आहे. रात्री अपरात्री गावाच्या भेटीला निघालेली ही कुणी आवा नव्हे. हिच्या तडाग्यातून निसटल पाहिजे. आणि खालीं मान करून घोड्याला अशी टाच दिली कीं, ते वेफाम उधळलं. उधळलं तें चागलं मैलभर, मैलभर आलो ही जाणीव झाली आणि मग मी थोडासा दम घेतल्या. वाटलं कीं, आता धोका टळला. लगाम सैल सोडला. घोडं दमगीर होऊन मुतत उभ राहिल. आणि असा श्वास घेतो तो मागून मजुळ आवाज आला,

‘अहो, अस पळता काय ? थोडे थावा. मलाहि यायच आहे. येऊन चला मला !’

मग मी काळीज धट केलं आणि माग न बघता म्हणालो,

‘बाई, मी पोरावाळाचा बाप आहे. लक्ष्मीसाखी बायको घरी आहे—’

‘मग ? मीहि काहि अशी तशी नाही. चागली कुळाशिळाची आहे. आणि मला तुझ्या घरात येऊन काय करायच आहे ? चार मैलावर जायचं आहे, तिथपर्यंत घोड्यावरून ने आणि सोड.’

‘पण कुणी बघितल तर काय म्हणल ?’

‘मी काहीं तुझ्यापुढ बसत नाही. माग बसते. नाही म्हणू नकोस. आणि जरी म्हणालास तरी मी आल्याशिवाय सोडणार नाही !’

आणि आत्रानाना, ती बाई टाणूकन उडी मारून बसली माझ्यामाग ! ”

आत्रानाना उठून बसले आणि त्यांनीं विचारल,

“आन् मग र नाना ? ”

“मग काय, नाईलाज झाला. मुकाट घोड हाकू लागलो. तिच्या मऊमूत पदर वाच्यान पार माझ्या बगलेत येऊन फडफडत होता. तिच्या अंगाचा घमघमाट सुटला होता—अत्तरासारखा. घोड्यानं टोकर खाह्मी कीं तिच्या माझ्या अंगाला धक्का लागायचा. थडगार अंग तिचं. जणू बरफ.

मग कुणी बोललं नाही का काय नाही. गप्पचिप्. घोड सटक्यान चालल होतं. माझ्यामागं भूत बसल्यु हे आता मला पक्क कळून चुकलं होतं. आता एखादा ओढा येईपर्यंत ते माझ्यामागून उतरणार नव्हत. कारण भूत पाणी ओलांडून पुढ येत नाही हे मला ठाऊक होत. खरमुडीची वाट माहितीची होती. कुठं ओढा आहे, कुठं नदी आहे हे पक्क स्मरणात होत. चाडण्यान सगळ्या खाणाखुणाहि कळत होत्या.

मग ओढा येईपर्यंत उगीच बसलो. हलकेच खिशातून अडकित्ता काढला आणि असा ओढ्याचा काट आला, ‘अरे, थाव थाव. मी उतरते—’ अस ती म्हणाली, तोच मी चलाखीनं माझ्या बगलेत आलेल्या तिच्या पदर कापला आणि

बेशक थोड पाण्यात घातलं. थाडूथाडू पाणी उडवीत घोड्यानं ओढा पार केला तसा त्याला पुन्हा असा फटकाग लगावला कीं ते वाऱ्यासारखं सुटलं.”

गणा चलपते तोंड उघडं ठेवून हा प्रकार ऐकत होता. त्यानं विचारलं,
“आणि ती बाई हो कुळकर्णी ?”

“बाई उतरली होती ओढ्याच्या ऐलतीरावरच. तिचा पदर मात्र हिक-मतीन कापून आणला मी घरीं आणि ठेवला तुळईत बंदोबस्तान. आणि तेव्हापासून बघा माझं घर भरलं !”

नानान गोष्ट सपवली. मंडळी घटकाभर गप्प बसली. जणू गोष्टीतल्या त्या सगळ्या वातावरणातच ते अजून होते. सगळ्यांना गोष्ट कळली, पण गणा चलपत्याच्या ध्यानीं त्यातलं मर्म आलं नाही. तेव्हा आनानानानीं खुलासा केला.

“त्याचं असं असत गणा, भुताचा पदर आणला कीं, तें सारखं माग लागतं. म्हणत, माझा पदर दे. मग त्याला म्हणायच, माझ घर बांधून दे, मग देतो पदर. मग घगला लागण्यापुरती रकम ते आणून देत. तेवढे काम झाले आणि भूत पुन्हा पदर मागू लागले कीं म्हणायच, माझ्या पोरीच लगीन होऊ दे—अस सारखं करायच आणि नानावाणी गवरगडं व्हायच !”

गणाला गोष्ट पटली. तो म्हणाला,

“नाना, भुताचा पदर आणला ही तुमची बहादुरी ! अहो, आता तुम्हाला काय करायची आहे कुळकर्ण्याची नोकरी ? खुशाल घरीं बसा. दारात हत्ती झुल्लंल तुमच्या. अत्तराच दिव जाळाल तुम्ही !”

तेव्हा नाना कधी मुद्रा करून म्हणाले,

“नाहीं रे गणा. तस असत तर त्याच खाल्ही असा बोभाटा झाल्यावर कशाला भ्यालो असतो ?”

“का बर ?”

“गाधी भोंवला रे गणा, गाधीबाबा भोंवला ! परवाच्या जाळपोळींत माझं जें घर जळलं त्यात तो पदरहि जळला !”

कुत्री

देवळारोजारच्या पागवर गप्पा हाणीत असलेली पोर उशीर उटली आणि आपआपल्या घराकडे गेली. धड अंधारहि नव्हता, धड उजेडहि नव्हता. रात्र बरीच झाली होती. फिक्कट दिसत होता.

मोठ्या वहाणा वाजवीत रामा आपल्या घराकडे येत होता. त्याच घर थोडस एका बाजूला होत. पडल झडल होत, पण त्यातच चार स्वण इमारत उभी ठेवून रामा रहात होता. तो, त्याची गहातारी आणि एक मुख कुत्री. शिवाय गुरंदोर, कोवळ्या, मांजर. आपल्या देवण्या कुत्रीवर रामाचा विशेष जीव होता. गावातील चांगल्या कुत्रीत तिची गणना होत होती. भाद्रपद असल्यामुळे तूर्त तो तिला घरात डावून ठेवीत होता. तिच्यावर विशेष श्लक्ष ठेवीत होता. तिच्या रूपाचे बेरूप होऊ नये याची काळजी घेत होता.

सगळ गाव शांत होत. आभाळात चांदण्या लुकलुकत होत्या. वाऱ्याच्या झुळुकीने लिवाच्या डहाळ्या हलत होत्या. घोरण्याचे आवाज स्पष्ट ऐकू येत होते. कुठहि दिवा दिसत नव्हता. कुठहि हालचाल नव्हती. घराघरापुढं बांधलेली गुरंमुढा निश्चल होती, झोपेत होती.

हातातली डहाळे पाडायची कुन्हाड टेकीत टेकीत रामा घराकडे येत होता. दिवसभराच्या कामानं शिणवटा येऊन त्याचे डोळे जड झाले होते. माझ्या आणि हाताचे रट्टे टणकत होते.

पडझड झालेल्या आपल्या घरापाशी तो आला आणि कुत्रे विव्हाळल्याचा आवाज ऐकून जागच्या जागी उभा राहिला. डोळ्याच्या बाहुल्या मोठ्या करून पडकांत बघू लागला.

भाद्रपदाचा महिना आणि घरात देखणी कुत्री यामुळे गांवातल्या कुत्र्यांनी

रामाला जेरीला आणलं होत. दिवसरात्र ती तोडानी चमत्कारिक आवाज काढीत घराभोवतीं हिंडत. बरोबस्तात डावून ठेवलेल्या रामाच्या कुत्रीपार्यां जीव टाकत ! त्यांना धोपाट्या घालता घालता, हुसकून लावता लावता रामा जेरीला आला होता. कावून गेल्या होता. गावची कुत्रीं येत ती येत, पण वाड्यावस्त्यावरचे बहादरहि, जिभा बाहेर काढून, दोन दोन तीन तीन मैलाची मजल मारून रात्री अपरात्रीं रामाच्या घराकडे येत आणि आत जाण्याचा प्रयत्न करत. माळवदा-भिंताडावर चढत. घराशेजारी रामा थांबला आणि पडकात बघू लागला. परगावचा कोण मुशाफीर आपल्या घरात शिरू पहातोय ते बघू लागला आणि त्या फिकट प्रकाशात त्याला तो दिसला. दासळलेल्या दगडावर चढून भिंतीवरून उडी घ्यायच्या खटपटींत तो होता. त्याचं टणटणीत अग आणि ऐटवाज शेषूट रामाला दिसल आणि तो पेटला. परगावच्या या रंडीवाज गड्याला हिसका दाखविण्यासाठी त्याचे हात शिवशिवू लागले. हातातील कुन्हाड उचलून तो लपत छपत त्याच्या-पारशीं जाऊ लागला.

काळा कुत्रा आपल्याच नादात शेता. त्याच डोक फिरलं होत. कान उभारून शेष्याचा गोडा हलवीत तो मागं सरके, पुढे सरके, खाली बसे, 'कुई कुई' करून विव्हेले. त्या उंच भिंतीच्या आत उडी टाकण्याचा धीर त्याला अजून होत नव्हता.

वहाणाचा आवाज होऊ न देता, खिडागच्या आडोशानं रामा हलुहलू त्याच्यापारशीं जात होता. फुटाफुटानं अंतर कमी होत होत. श्वास रोवून आणि कुन्हाड उचलून रामा पुढे होत होता.

कुत्रा आपल्या नादातच होता. आजुबाजूला त्याच ध्यानच नव्हत. आपल्या दिशेनं काळ हलुहलू पुढं सरकतो आहे याकडे लक्षच नव्हत. जनावर काय, माणूस काय, एकदा अमल्या नादात पडलं की त्याला भान रहात नाही. त्याच्या हुपारीचा सारा कल त्या एका गोष्टीकडे अमतो. आणि मग त्याला कुणीहि लोळवतं, कुणीहि खडुयात लोटतं.

काळा कुत्रा नादात होता. आणि रामा त्याच्या मागं गेल्या. गेल्या आणि जनावर घावाच्या टाण्यात आहे याचा अदमास येताच लाव दांड्याची ती

कुन्हाड त्यान बुध्याकडून उगारली; कुत्र्याच्या डोऱ्यात अंगच्या बळाने घातली. खटकून आवाज झाला. व्हो करून कुत्रा ओरडला, चपळाईने उलट फिरला, आणि आपल्याला अचानक दगाफटका करणाऱ्या रामावर बेशक चालून गेला. गुरगुरत नाक फेंदास्त झेपावला. खरें तर त्याला अधू करण्यासाठीच गां. गो. ५

रामान टोला हाणला होता, टार मारण्यासाठी नव्हे. पण कुत्रा अंगावर येताच तो विचार गेला आणि रामानं चक कुऱ्हाडीचा घाव घातला. त्या जखमेने कुत्रा भेलकाडला तेव्हां आपल्या जाड वहाणांचा पाय त्याच्या तोंडावर देऊन रामानं त्याच मुडकं तोडलं. धडावेगळं केलं ! रामाचा पाय रक्तानं भरला.

कुत्र्याच्या तडफडाटामुळ उडालेला धुरळा चहूबाजूला गेला. धड मार्तीत निचेष्ट पडलं. झालेल्या गोंधळान, कुत्रीच्या आरोळ्यान जागी झालेली रामाची आई दार उघडून बाहेर आली आणि ओरडली,

“ कोण हाय ? ”

कुऱ्हाडीच ओलं पात मार्तीत घोळशीत गमा घोळला,

“ का ग नाने, मी हाय. ”

“ पडकात र काय करतोस ? ”

“ कुत्रा मारला परगांवचा. ”

“ जीव घेतलास काय ? ”

“ अंगावर आला तसा तोडला कुऱ्हाडीन ! ”

“ अर चडाळा, ये आत ! ”

पायावरचं रक्त पुसून रामा आत आला. त्याची देखणी कुत्री बाधल्या जागी उड्या घेऊ लागली. बारीक ओरडू लागली. घोगड्यावर पडता पडता रामा म्हणाला,

“ तें धड ओढ्यात नेवून टाकल पायजे. वास सुटल ! ”

“ टाक सकळ. पड आतां ! ”

सकाळीं मारलेल्या कुत्र्याचं धड ओढ्यांत नेवून टाकलं, तेव्हां चांगलं उजाडलं. त्या उजेडात रामाला समजून आलं कीं, अंधारांत चूलभूल झाली. आपण परगांवच समजून तोडला तो कुत्रा बाबू म्हातऱ्याच्या वस्तीवरचा आहे ! आणि तो हक्कला. साहजिक हक्कला. आपला राखणीचा कुत्रा रामानं तोडला हें कळतांच तो महाकाय माणूस काय करील त्याचा नेम नव्हता. मोभिनाच्या

पोराला ठोकला तसा तो रामूला ठोकील किंवा कुन्हाडीन मुंडकं तोडून त्याचा जीव घेईल ! संतापी बाबू म्हातऱ्या काय वाटेल तें करील !

म्हातऱ्याच्या मेलेल्या कुत्र्यामोंवतीं पाचसहा पोर गोळा झाली. कुत्र्याच धड त्यानीं ओळखल. विचार करत उभा असलेल्या रामाला त्यानीं छेडलं,

“रामा, कुत्रा कुणाचा ?”

“बाबू म्हातऱ्याचा !”

“कुणी तोडला ?”

“मीच !”

“आ, तो खवीस माणूस तुला टाव नाही का ? त्याची खोड का काढलीस ?”

“फसगमत झाली. मी मागवा म्हणून म्हातऱ्याचा कुत्रा मारला नाही !”

‘मग ?’

“आमच्या कुत्रीला विघडवायला कुणी परगावचा कुत्रा आला अशा समजुतीनें मी कुन्हाड मारली.”

“तुला गावचा कुत्रा ओळखू आला नाही !”

“अंधारात नीट दिसल नाही !”

पोराना गोष्ट पटली. म्हातऱ्याचा कुत्रा मारण्याचं धाडस एरवीं कुणी केल नसत. खरोखरीच गमाची फसगमत झाली असली पाहिजे. पण ही गोष्ट म्हातऱ्या मानणार कसा ?

“रामू, तुझी गोष्ट आम्हाला पटली, पर बाबूला पटणार का ?”

“तें मी काय सांगूं ?”

“मी सांगतो, त्याला पटणार नाही. मोमिनाच्या पोरसारखा तो तुला हाणील !”

“जसं आपल्या तकदीरांत असल तसं होईल !”

अशी बोलाचाली झाली. डोक्यावरून कावळे, घारी उठूं लागल्या तेव्हां पोरं हलली, म्हातऱ्या आता रामूला कच्चा खाल्ल्याशिवाय रहात नाहीं असं

बोलत हलली. रामाहि घराकडे आला. उगीच विचार करत पायरीवर बसला. तोहि ताकदीनं भारी होता, पण त्याच्या हातून गुन्हा घडला होता. म्हातऱ्याचा जोरदार आणि किमतवान कुत्रा त्यानं तोडला होता. म्हातऱ्या बोलेल ते खपवून घेणं भाग होत. कलागत करायची म्हणलं तरी म्हातऱ्या फार भारी माणूस होता.

रामून विचार कर कर केला. सकाळची न्याहरी कशी तरी आटपली आणि धोतरानं तोंड पुसत तो आईला बोलला,

“मी वाइसा मळ्याकडून जाऊन येतो ग म्हातऱ्याच्या !”

म्हातऱ्याचा आणि आपला काही संबंध नसता पोरगा तिकड का निघाला, त्या अघोरी माणसाशी पोरान काय काम काढलंय ?—असं वाटून तिन काळजीनं विचारल,

“का र लेकरा, तिकडं काम काय ?”

“अग, राती मारलेला कुत्रा परगावचा नव्हता !”

“मग ?”

“बाबूचा होता !”

“अर माज्या कपाळा ! अर मग आपणहून का जातोस त्याला सांगायला ? नको जाऊस बाबा, नको ! मारलं, हाणील तुला !”

“हाणायला मी काय ब्रॅले मारला त्याचा कुत्रा ?”

“नाहीं, चुकून मारलास. पर कुत्रा मेला नव्ह ? तो फिरून येणार नाही. बाव्याच्या मनातला हा राग कसा जाईल ? तू जाऊ नकोस !”

“मग कस करूं ?”

“त्याला येऊ दे विचारायला माझ्या घरी. मग बघन माज मी. तू जाऊ नकोस !”

“रानात तरी जाऊ का नको ?”

“न जाऊन कस भागेल ? माजीं दोर उपाशी राहतील !”

मग रामानं गुरदोर सोडली. ती चारण्यासाठी तो रानामाळात गेला, त्याची देखणी कुत्री त्याच्या मागोमाग शेपूट हलवीत गेली.

वाघावाघावरचं हिरवं गवत खात गुरं हिंडू लागलीं. बाभळीच्या झुडपाला शेरडं झटूं लागली. दिवस बराच बर आला. वडाच्या मावलीला गमा बसला. त्याची कुत्रीहि त्याच्या जवळ बसली.

अद्याप त्याच्या पोटातील धाकधुक कमी झाली नव्हती. स्वभावान तितकासा कडक नसलेला, कष्टाळू, एकाडा रामा हातून झालेल्या अपगंधान म्याला होता. कुत्रा मारत्याची वातमी समजल्यावर तो मार्थेफिरू इंसम काय करील याचा अंदाज बांधता बांधता जास्तीच म्याला होता.

हिरवगार रान, ओलसर वाग, गळयातल्या घटा हालवीत चरणारी गुर, पाहण्या दगानी मरलेल आभाळ, पाखराचा चिवाचिवाट आणि व्हल्यानीं घातलेले हुकार असल्या वातावरणात देखील त्याला त्या भीतीचा विसर पडला नाही. आजूबाजूला कुणी नव्हत. सुद्धा आज वेगळा भाग रामानं निवडला होता. त्याला दिवस गाथापासून लाव काढायचा होता आणि रात्री घरी जाताच आईन म्हातऱ्याची समजूत कशी घातली हें ऐकायच होतं.

आणि आपली गुर घेऊन बावू म्हातऱ्या त्याच रानात आला ! रामूच्या ममोर आला. अंगात फाटलेला गोल अंगरखा घातलेला, जबरदस्त म्हातऱ्या बैलाना आगूड उडवीत त्याच रानात आला. गमाच्या काळजात धसका बसला. श्रणभर तो थडगार झाला.

हळुहळू चालत म्हातऱ्या त्याच झाडाखाली आला; ज्या झाडाखाली रामा बसला होता त्याच.

रामा चमकला आणि बावरून उठला, उभा राहिला. म्हातऱ्या अंगावर यायच्या आत पळून जाण्याची तयारी त्यानं केली.

डाव्या उजव्या पायावर सारखा भार देत म्हातऱ्या आला. त्याचा चेहरा उन्हांनं कोळपला होता. घामानं चिकचिकला होता. एका हातात आसूड घेऊन तो झाडाखाली आला तेव्हां रामाचा घसा एकाएकीं कोरडा झाला. त्याच्या-बरोबर कुत्रीहि उभी राहिली होती. ती कान उंचावून म्हातऱ्याकडे बघू लागली.

देवीला सोडलेला रेडा जसा येतो तसा म्हातऱ्या आला. धीरानं, खबीर-पणानं, कुणाचीहि, कशाचीहि तमा न करतां. आणि रामापुढं पुरा उभा राहिला. पावलांत तीन फुटाचं अंतर ठेवून आणि दोन्ही हात सैल सोडून रामाच्या तोंडाकडे बघूं लागला.

कोरड्या तांडात जीभ फिरवीत, भित्रे डोळे खाली करीत रामा बोलला,
“बाबूराव—तुमचं...”

पण त्याला बोलणं सुधारेना. जागच्या जागी तो चुळबुळू लागला. तो एवढासा पोर भेदरून गेला.

बोबड्या पण खंबीर आवाजानं म्हातऱ्यानं चौकशी केली,
“नारायण पाटलाचा पोरंच नव्हं का तूं?”
रामान मान हलवली.

“रामा नव्हं तुझ नाव? हा, मी गावात फार करून येत नाहीं. नवी पोरं मला ओळखत नाहीत !”

त्याच्या त्या बोलण्यावरून रामाला थोडका धीर आला. सशय निर्माण झाला कीं, कुत्रा मारल्याची बातमी याला कळली का नाहीं? कळली असती तर हा असा बोलताच ना. निमूटपणं येऊन हाडं मऊ करता. मग? ही काय भानगड आहे?

झाडाच्या बुध्याशी येऊन म्हातऱ्या ग्वाली बसला. माडी घालून बसला, आणि चोरासारखा उभा राहिलेल्या रामाला म्हणाला,

“हे पिल्लू तुझच का?”

रामान होकार दिला. त्याची खात्री पटत चालली कीं, कुत्रा मारल्याची हकिगत अद्याप या गड्याच्या कानावर आली आहे.

रामाच्या पायाशी उभी राहून कुत्री म्हातऱ्याकडे बघत होती. तो फासे-पारधी किंवा काशीकापड्या आहे अशा तऱ्हेनं बघत होती. वरवचेवर मान खाली करत होती. शेपूट हलवीत होती.

“चागलं हाय रं पिल्लू !” असं म्हणून म्हातऱ्या चुटक्या वाजवूं लागला. तोंडानं आवाज करून रामाच्या देखण्या कुत्रीला बोलावूं लागला.

रामाला आक्रीत वाटलं. म्हातऱ्याच्या या माणसासारख्या वागणुकीचं त्याला नवल नवल वाटलं, आणि मग त्याला धीर आला. आपल्या हातून झालेल्या चुकीची कबूली देण्यासाठी त्यानं तोंड उघडलं—

“ बाबूराव तुम—”

पण म्हातऱ्या मध्येच म्हणाला,

“ कुठनं पैदा केलंस हे पिल्लू पोरा ? ”

आणि पुन्हा चुटक्या वाजवं लागला.

कुत्री शेपटाचा गोडा घाळवू लागली.

म्हातऱ्या म्हणाला,

“ ये ये, चुक् चुक् चुक्—ये ! ”

मग कुत्री मान वाकवून पुढे झाली. चारी पायावर दबून चालत पुढे झाली. म्हातऱ्यापुढं जाऊन उभी राहिली.

म्हातऱ्यानं रामाला विचारलं,

“ चावरी हाय का र, आ ? ”

“ नाही नाही, लावा कीं हात वेशक ! ”

मग बाबून हात लावडा केल्या आणि शेरडाच्या पिलाला ओढाव तसं त्या कुत्रीला कान धरून जवळ ओढलं.

रामाची कुत्री चागल्या जातीची होती. तो म्हणे कीं ती इराणी आहे ! गावठी कुत्र्यापेक्षा हे जनावर जादा लाव होतं. त्याचं तोंडहि निमुळत आणि लाव, रंग पाढरा स्वच्छ आणि कुठ कुठ पिवळसर तावडे ठिपके, बेतावाताचे केस आणि लाव मानेखाली लोंबणारे कान. गावात तसलं कुत्रं नव्हतं. धुळे-मोर्चापूरहून रामानं तें पिल्लू आणलं होतं आणि आता वयात येऊनहि शाबूद, कोरं राखलं होतं !

कुत्रीची केसाळ आणि लाबलचक शेपटी म्हातऱ्यानं पकडली. हाताला तिचा एक तिढा घेतला. तशी कुत्री ओरडू लागली, धडपडू लागली.

ती धडपड रामाला बघवेना. आणि म्हातऱ्याला कमीजास्त बोलण्याचा धीरहि होईना.

कुत्री खाली पडली. उलटी झाली आणि तोड वर करून लाथा झाडत केविलवाणी केकाटू लागली. तरी म्हातऱ्यान ओढून धरलेलं शेपूट सोडल नाही.

कुत्रीच्या जलद धडपडीन खालचा धुरळा उडू लागला.

रामाचं काळीज कळवळलं. आपल्या हातून झालेली चुकी सांगून टाकण्यासाठी तो म्हणाला,

“ त्याचं अशी गोष्ट झाली बाबूरा—”

कुत्र्याची ती धडपड बघून म्हातऱ्या मोठमोठ्यान हसला. त्याच्या तोंडाच्या कोपऱ्याशी थुकी जमली. तो ओरडून म्हणाला,

“ जनावर चागलं ताकदवान आणि चलाख बाळगल आहेस रे नाऱ्या पाटलाच्या पोरा ! ”

आता कुत्री जास्तच केविलवाणी ओरडू लागली. तिच्या शेपटाला फार रंग लागली होती.

रामा चार पावल पुढे झाला आणि वाकून म्हणाला,

“ नका नका, बाबूराव, मुक्या जनावराला अस—”

म्हातऱ्यान आपला दणकट हात कुत्रीच्या मानगुटावर दिला. वेढून घोरपड धरावी तशी त्यान ती दाडगी कुत्री दोन्ही हातांच्या पंजान धरली. जाम जमिनीशीं चेपली. कुत्रीची ती दशा रामाला असह्य झाली. हात पुढे करून तो म्हणाला,

“ नका नका—”

त्यासरशीं म्हातऱ्या चवताळला. गरजला,

“ माजा कुत्रा कुऱ्हाडीन तोडल्यास साल्या, तुझी कणव त्या येळीं कुटं गेली होती, हा ? ”

आणि मग बसल्या बसल्याच त्यान कुत्रीच शेपूट धरून तिला वर उचलली. धुण्याचा पिळा सपकवा तशी भुईवर सपकली.

धुरळा उडाला.

कुत्री भयकर ओरडली. त्या आपटण्यान तिचीं हाड चिवली, कडाकड वाजलीं.

गमा भयकर म्याल ! दातावर दात घट्ट मिटून लटलट कापत उभा राहिला.

पुन्हा म्हातऱ्यान कुत्री उचलली आणि धापकन् खोडावर आपटली ! जनावराचा चेंदामेंदा झाला !

दोन चार वेळ म्हातऱ्यानं रामाची कुत्री अशी आपटली. दाणा निघण्या-माठी पेडी झोडावी तशी झोडली आणि रानात भिरावली !

गेन्ही हात पुढं करून रामा उभा होता. भीतीन त्याचा चेहरा काळानिळा झाला.

आणि मग म्हातऱ्या एकदम जागचा उठला. म्हणाला,

“ थूत् तुज्या नाऱ्या पाटलाच्या पोराच्या हो ! ”

त्यासरशीं गमा घाबरून भयकर ओरडला. अपरात्री भूत दिसल्यावर किचाळाव तसा किचाळला. आणि पाठ फिरवून धूम पळाला. त्या मोकळ्या रानातून धोतर सावरून धूम गावाकडे पळाला.

रानात चण्णारीं त्याचीं गुर खाणं सोडून त्याच्याकडे वधूं लागलीं. कान उभारून आणि जवडे थाववून आश्चर्याने वधूं लागली.

विलायती कोंबडीं

सकाळीं न्याहऱ्या करून लोक रानामाळाकडे निघाले तेव्हा पाटील आपल्या पडक्या वाड्यापुढील मोकळ्या आवारात कोंबड्यांना दाणे घालताना दिसले. कोंबड्या उन्हाला तो बसला होता. मुठी भरभरून दाणे उधळीत होता. दोन विलायती कोंबडीं ते टिपीत होती.

घरकामात चुकूनहि ध्यान न देणारा हा पाटील आज कोंबडी चारीत का आणि कसा बसला या विचारानं गांवकरी मंडळींना बहुत अचंबा वाटला. हातात दोरखंड, विले घेतलेली दहा पाच मडळी भोंवतीं गोळा झाली आणि हा देखावा बघत उभी राहिली.

पाटील दोन पायावर बसला होता आणि गोल अंगरख्याच्या खिशातून पाटरे शुभ्र जोंधळे काढून कोंबड्यापुढे उधळीत होता. मातेर किवा किडक धान्य सोडून हा खुळा माणूस उत्तम प्रतीचे जोंधळे का फुकट घालवतो आहे हे मंडळींना उमगेना. पाटलाच्या या अजब करणीकडे बघून त्यांना काहीच बोध होईना !

हा, ही गोष्ट खरी की, दाणे टिपणारा पाटलाचा कोंबडा आणि कोंबडी नवीं दिसत होती. गावातल्या मोठ्यात मोठ्या कोंबड्यापेक्षा मोटीं आणि देखणीं होती. बडा कोंबडा डोईवरचा टिचभर तुरा हालवीत दाणा टांचत होता. आपल्या पिवळ्या धम्मक आणि कणखर पायांनीं धुरोळा उडवीत होता. रगानं पांढरा शुभ्र असलेल्या या नराचा थाट थेट एखाद्या पोलिस अम्मलदारासारखा होता ! मधेच खाण थांबवून तो आपली गुबगुबीत मान वर करी. हनुवटीशीं लोंबणाऱ्या तांबड्या लोळ्या हलवीत भोंवतीं जमलेल्या लोकाकडे बघे आणि पुन्हा दाणे टिपी !

तशीच कोबडी ! स्वरूपान देखणी, पण मुखावल्यामुळ अंगान सुटलेल्या अम्मलदाराच्या वायकोसारखी. नवऱ्याच्या अंगचटीला न येता पोक्तपणे तीहि दाणे टिपीत होती. मान बाहेर काढीत होती, आंत घेत होती. डौलान चालत होती.

पाखरं देखणी होता ही गोष्ट न्वरी. पण म्हणून काय प्रत्यक्ष पाटलान दाणे टाकीत बसाव ? विलायती म्हणून त्याना काय वेण्याजोगे जांघळे टाकावे ? तस बघाव तर इतकीं माणस बघायला आली याचं कौतुकहि पाटलाच्या तोंडावर नव्हतं. सरकारी ऑफिसरशीं वागल्यासारखा त्या पाखराशीं तो अति अडवीन वागत होता. मग ही भानगड काय असावी ?

राणूचा महादा खाकरून डाव्या वाजूस थुंकला आणि हलकेच म्हणाला,

“ विलायती बेणं आणलं काय पाटील ? ”

डोळा वर करून पाटील म्हणाला,

“ काय म्हणालास ? ”

“वेण इलायती आणलं काय ?”

“हां हा !”

एवढाच होकार देऊन पाटील पुन्हा पाखराक अडेदबीन बघू लागला.

वोकडं चारण्यामाटीं रानात निघालेला मुसलमानाचा पोरगा बगच वेळ मनात घोळत असलेली गोष्ट बोलला,

“महादा, चार शेर मटण पडल का या कोंबड्याच ?”

हात पाठीमागे टाकून उभा राहिलेल्या सोपानानं उत्तर दिलं,

“आगवू पडल ! गव, आपल गावठी कोंबडं चार पाच घातल तरी ह्याची बरोबरी येणार म्हणता का ? ह्या !” मग मंडळी आपसात चर्चा करू लागली.

“बाईली, कुण्या देशाची ही जात बरं ? व्हय सोपाना ?”

“इलायती नव्ह म्हणतो मी. जपानी जात असावी.”

“ते काय हाय रे मुसलमाना ?”

“मुलुख हाय. तिकडची असावी ही जात !”

“तुला कस वळखल ?”

“मुंबईला असताना मी आमच्या सायबान बाळगल्याली बघितलीया ना !”

दाणे टिपता टिपताच कोंबड्याला हुक्की आली. कोंबडीच्या भोंवतीं तो फेऱ्या मारू लागला. पख उभारून फिरू लागला. उभारल्या पखात नख्या अडकून भेलकाडू लागला ! ती पळू लागली तसा मान खाली घाटून पाठलाग करू लागला. कोंबडी टो टो ओरडू लागली. आवागभर त्याचा गोंधळ सुरू झाला !

पाटील विडी ओढीत सर्व प्रकार बघत होता.

मग सोपानानं प्रश्न केला,

“जोडीला काय पडलं ह्या पाटील ?”

“कोंबडी माझी नव्हत ती सोपाना !”

“मग ? नवीन दिसली तवा म्हणलं तुमीच आणली काय !”

“नव्ह !”

“ पाव्हण्यान आणून सोडली ? ”

“ नव्हं. सरकारी जोडी हाय ही ! ”

“ सरकारी ? ”

“ हा, आपल्या गावासाठी सरकारन धाडली ! ”

सवाना अचवा वाटला. गुन्हा झाला तर सरकार सजा देत. कामावढल पाटीलकुलकर्ण्यांना पगार देत. खड भरला नाही तर दम देत. पण कोवड्या ? गावाला कोवड्या देणारं सरकार कसल हें ? विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे !

महादा म्हणाला,

“ कामाधामासाठी अम्मलदार येतान. त्यांना जेवण कराव लागत. जेवणात गांवठी कोवडी त्यांना चालत नाही. म्हणून या कोवड्या सरकारनं धाडल्या ! ”

पण पाटील त्याच्यावर ठिसकला,

“ ये अडाण्या, अम्मलदाराना खाण्यापार्यी दिल्या होयर कोवड्या सरकारन ? ”

“ तर कशापार्यी ? ”

पाटलागांत कोवडी हरली होती. तिच्या डोईवरचा बुटका तुरा कोवड्याच्या टेचीन लालभडक झाला होता. तरीहि आता ती त्याच्या जवळून चालत होती. मग कोवडा थाबला. डावा पाय आखडून त्यान छाती काढली आणि कडक साद ठेवून दिली !

ती साद ऐकून शेजारचा सोनार बाहेर आला आणि जमलेल्या मडळीत येऊन उभा राहिला. विलायती कोवड्याकडे बघून विचारूं लागला,

“ ह्यानंच साद दिली का ? ”

सोनार म्हातारा होता. त्याच्या तोंडातले सगळे दात पडले होते. कानातले, आणि छातीवरचे केस पिकून पादरे झाले होते. मडळीकडून होकार आला तेव्हां हातातला चिमटा वर करून तो बोलला,

“ आज इतकीं वर्षां कोवड्याची बाग ऐकतोय. मल्या पहाटे घातलेली पहिली बांग ऐकतोय. पण आज पहाट ऐकली अशी कडक साद आपण कधीच ऐकली नव्हती ! ”

पाटील अभिमानान म्हणाला,

“आज पहाटं ना? मग ती बाग आमच्या ह्या सरकारी कोंबड्याचीच!”

सोनार खूप झाला. म्हणाला,

“सरकारी म्हणाल्यावर मग ब्रोलणच खुटल! शंभर रुपये खर्चा घाटून ही जोडी त्यांनीं आणवली असंल!”

“हा.” पाटलानं खुलासा केला, “सरकार आता खेड्याची सुधारणा करणार आहे. ही कोंबड्याची जोडी आपण नीट जतन करायची आणि बरोबर सात वर्गानीं ह्याची सख्या इतकी वाढली पायजे कीं ह्या जातीशिवाय दुसरी जात गावात दिसली ना पाहिजे!”

सर्वांनीं ही महत्वाची गोष्ट ध्यानी घेतली. घडीभर विचार केला.

महादा बोलला,

“म्हजे हे वेणं घाडलय म्हणा कीं सरकारान, पाटील!”

“तर काय?”

“मग हाय! पर कोंबड्याची जात काकळ. रोगान मेलीवेली म्हजे मग आली का पिडा! सरकार भरून घील की गावाकडनं?”

महादाची ही शंका बरोबर होती. पाटीलहि घडीभर बुचकळ्यात पडला. ही भानगड त्याच्या ध्यानातच आली नव्हती. अग्वेर विचारपूर्वक त्यानं उत्तर दिलं,

“इलायती कोंबड्यास रोग होत नाही, महादा. आणि जरी झाला तरी सरकारकडून औषधाची पेटी आलीय माझ्याकडे तें दिल कीं घडीभरात गूण!”

“बरं की पाटील, आमच्या कोंबड्या आजारल्या तर तुमाकडं याव!”

“छ्या! अरे येड्या, तीं औषधं इलायती. आपल्या गावठी कोंबड्याना चालणार नाहीत!”

पाटलानं अशी चळक दिली आणि मग मडळी फुटली. सरकारी कोंबड्या-विषयीं ब्रोलत, चर्चा करत रानामाळात गेली.

आठ बारा रोज गेले.

आणि अचानक मामलेदाराचा टांगा गावीं आला. दमर तपासण्यासाठीं आला. पाटील घाबरून गडगोळा झाला.

मारुतीच्या देवळात जाजम, तक्क्या, लोड ही बैठक अंथरली गेली. पड्डेवाल्यानं पाटलाला दम देऊन पाणी आणवलं. हातपाय धुवून मामलेदार हुपार झाला आणि त्यानं दमरं हजर करण्यासाठीं फर्मावलं. तीं आली तसा कागदपत्रांत डोक घालून तो चुका शोधूं लागला. पाटील आणि कुलकर्णी चोगगत जाजमाच्या कडेशीं बसून राहिले. गावातली काहीं प्रतिष्ठित मंडळीहि कोट टोपी घालून उगाचच खाव धरून बसली. समोरच्या पटागणात महार-रामोशी धुरोळ्यावर रेधा काढू लागले. इतकी मंडळी होती तरी गवगव बिलकुल नव्हती. जो तो चापचूप होता. काहीं बोलायच झालूच तर दूर जाऊन बोलत होता. आणि मामलेदार आपल्या टपोऱ्या नाकावर चाळशी ठेवून कागदपत्र तपाशीत होता.

देवळाच्या भिंतीशी पड्डेवाला खावासारखा उभा होता. खुटीवर साहेबाचा निळ्या रंगाचा लेकरी कोट लावत होता. कोपऱ्याला चामडी पड्ड्यानी आवळलेली वळकटी, जेवणाचा डबा, कडीचा ताब्या, छत्री आणि एक लहान चामडी बॅग हें प्रवासी सामान होतं, त्याच्याकडे तो उगीच बघत होता.

मग एकाएकीं सुरुंग उडावा तसा मामलेदार ओरडला, “गाढव लोक ! कामं करता का हजामती ? वेशरम, पाजी ! फुकट सरकारचा पगार खाता ! तुमच्या बापानीं हें आता निस्तरायच का ? ”

पाटील-कुलकर्ण्यांचे चेहरे पडले. दोन्ही हात एकमेकांवर घट्ट धरून त्यांनीं अंगाचा संकोच केला. जणू कांही मामलेदार त्यांना ठोकणार होता.

आजूबाजूची मंडळी हादरली आणि सांवरून बसली. कदाचित् आपण उगीच का बसलोंय म्हणून मामलेदार विचारील या शंकेन भयभीत झाली. उठून जाण्यासाठी चुलबुळू लागली. पण तेंहि आता कठीण होतं.

मामलेदाराचा बोक्यासारखा चेहरा रागानं तांबडालाल झाला. त्याच्या तोंडातून नीट शब्द फुटेनात.

“काय रे ए कुलकर्णी, आ ? कशाला करतां नोकऱ्या ? हजामाचीं दुकानं काढा ! होय रे पाटला, आ ? गुंडगिरी करून पैसे खातोस, लोकाना लुबाडतोस ? ”

पाटील हात जोडून म्हणाला,

“सभाळून घ्या साहेब.”

“काय संभाळू रे, आ ? शरम नाही वाटत चुका करायला ? काय रे कुलकर्ण्या, दोघानी संगनमत करून किती लाच खाल्ली ? किती वग्ल घशात घातला ? आ ?”

मकेच्या लाह्या उडाल्या तसा साहेब बोलला. घामाधूम झाला. पाटलाची हबेलंडी उडाली. कुलकर्णी मात्र वरून घाबरल्यासारखा दाखवत होता आणि मनार्थी म्हणत होता, तुझ्यासारखे पाच मामलेदार गेले राया आजपर्यंत ! बोल ! बोललास म्हणून भोक पडत नाहीत माझ्या अंगाला !

जेवणवेळ टलेपर्यंत मामलेदार असं बोलला, त्यान लाख चुका काढल्या आणि मग तो जेवणासाठी उठला. डबा उघडून जेवला आणि गारव्याला झोपला.

भुकेन वगवगलेल्या पाटलाला एका बाजूला घेऊन पट्टेवाला त्याच्या कानात कुजबुजला,

“रात्री जेवणाचा बेत कर झकास म्हणजे येईल काम ताळ्यावर !”

“बरं ! गोड का खारं करू ?”

“गोड कशाला ? मुर्गी धस्काटा कीं एग्यादी !”

“ठीक !”

पाटील घरीं आला आणि पाटलिणीला म्हणाला,

“सायबाचा मुकाम हाय रात्री. खार जेवण कर झकास !”

पाटलिणीनं झकास जेवण केलं. पट्टेवालानं डबा भरून नेला. साहेब टम फुगला आणि मऊ आला. सकाळीं चागला शेरा देऊन जायला निघाला. पाटलाला म्हणाला,

“जेवण उत्तम करता पाटील तुम्ही ! असल्या चवदार कोंबड्या तुमच्याकडे आहेत हें माहित नव्हतं आम्हाला !”

पाटील कसनुसं हसला. म्हणाला,

“ पाहिजे तर, जाताना दोन घेऊन जा साहेब बरोबर ! ”

यावर साहेब काही बोलला नाही. पण पट्टेवाल्यानं पाटलाचा पिच्छा घेतला. पाटील घरीं गेला आणि पाटलिणीला म्हणाला,

“ सायबाला कोवडी फार पसत पडली. जाताना त्यान दोन कोवड्या मागितल्यात. म्हणाला, तुमच्या कोवड्या इतक्या चवदार आहेत हे आम्हाला ठाऊक नव्हत ! ”

पाटील अस बोलतानाच पाटलीण म्हणाली,

“ बरा सोळावलास म्हणाव सायबाला ! कोवड्या मागतोय ! आमच्या कोवड्या न्हाईत चागल्या, तुज्याच स्वा म्हणाव ! ”

“ अस कस ग म्हणाव ? ”

“ तर काय करता ? रोज तुमचा सायेब ईल आन् कोवडी मागल. माज्या खुराड्यात कोवडी न्हाईल का अशानं ? आज केलेली कोवडी आपली नव्हती ! ”

“ मग ग ? ”

“ सरकारी कोवडीच घातली सायबाला ! ”

“ खरं म्हणतीस ? ”

“ हां हा, खोट कशाला बोल ? ”

पाटील मटकन् खाली बसला. म्हणाला,

“ अरं माझ्या देवा ! आता तू मला फासावर चढवतीस ! ”

बाहेर उभ्या राहिलेल्या पट्टेवाल्यानं हा गोघळ ऐकला आणि थंय तो साहेबाकडे आला. घडलेला सर्व बनाव त्यान त्याला ऐकवला !

टांगा जोडून साहेब निघाला तेव्हा बायकोच्या गाढवपणामुळ खचलेला पाटील त्याला घालवण्यासाठी टांग्यापाटोपाट गावाबाहेर गेला. खाली मान घालून कुठ्यासारखा टांग्याबरोबर चालं लगला.

साहेबानं विचारल,

“ पाटील, कोवड्या दिल्या का ? ”

पाटील कसनुस हसला. लाचारीनं म्हणाला,

गा. गो. ७

“तसल्या कोवड्या नाहीत साहेब आतां !”

“तसल्या म्हणजे कसल्या ?”

“विलायती, साहेब !”

“वाः ! विलायती कोवड्या पाळून आहेस का तू ?”

“मी नाही साहेब, त्या कोवड्या—”

“बोल बोल, गप् का ?”

“नाही साहेब, पण—”

“बोल बोल—”

“समाळून घ्या साहेब. बायकोन चूक केली. माझ्या माधारी साहेब, सरकारी कोवड्या कापून जेवण केल आपल !”

“गाढव, बेशरम—”

साहेब लाह्या उडव्यात तसा बोलला. पाटलानं टाग्यातल्या साहेबाला साष्टांग नमस्कार घातून विनवणी केली.

“समाळून घ्या, साहेब—”

“काय समाळू रे, आ ? आता कॅक्टर मला मोठ्ठन खाईल त्याला काय करूं ?”

“माझी चूक नाही साहेब. बायकोन कावा केला. मला माहित नव्हत—नमाळून घ्या एकवार !”

“बान्चोद ! वर बोलतोम आणखी ? तुझ्या बायकोला अकल नाही याचा चास मला का ? आ ?”

टागा पुढ आणि पाटील माग. साहेब शिव्या देई आणि पाटील पायां पडे. असा प्रकार मैलभर चालला. शेवटी साहेब म्हणाला,

“जा जा, आता माधारी. अर्ज कर माझ्याकडे कोवडी रोगान मेली म्हणून. मी रोग देतो—जा. गाढव, बेशरम !”

न्याय

चादणी उगवली. गाग्या बांबू लागला. मास्तीच्या देवळात खालीवर बांगड घेऊन झोपलेला सता जागा झाला. देवळात अद्याप अंधार होता. रात्री गप्पा हाणता हाणता घरीच रात्र झाल्यावर तिथच मुरगळलेली आणखी चार-चांग उठून गेली होती की अद्याप झोपलेलीच होती हे कळायला मार्ग नव्हता.

अंधारातच बचकण मारून त्यान उशाशी घेतलेल मुंडास उचलल. कोपण्या-नजीकच्या कोनाड्यात ठेवलेल्या वहाणा घेतल्या. बांगड्याचा गळाटा सावरीत, ग्याकरीत, खोकरीत तो पायच्या उतरला आणि गनाकडे चाल लागला. बांगड्याची खोळ पावरून, तोंडांत तमाग्व धरून.

काळ्या गनानून जाणारी पाऊलवाट सपून त्याच गन आल तेव्हा दिशा उजळल्या होत्या. गनचिमण्या अंगावरची पिस पिवळ्या चोंचीन उकरीत होत्या. कुडकुड बोलत होत्या. जोधळ्याची ताट धुक पावरून उभी होती. त्याच्या डोक्यावरची कणस गारटून आकसली होती.

बाधाबाधान तो चालू लागला. सगळ्या शिवागचा त्याला कडवेटा आणायचा होता. रातोरात कुणी वाटुक नेलंय का काय ते बघायच होत.

पलीकडच्या वामळीवरून लांड्याचा एक छोटयासा थवा मिरकन आला आणि कणसावर बसला. त्यासरसा सता झटक्यान ग्याली वाकला. हाताला आलेल्या धोंडा उचलून घेऊन त्याच्यावर मिरकावून ओरडला, “हा-हा-हैय-लांड्या, लांड्या, लांड्या, हा-”

शेजारच्या ताटावर धपकन धोंडा पडताच लांड्या उडाल्या आणि पसार झाल्या.

आणि एकाएकी त्याच्या ध्यानात आल. तो पुढं झाला आणि नीट बघू लागला. त्याची खात्री पटली. तो चिडला. आणि कुणाला तरी उद्देशून त्यानं फडाफडा चार ओगळवाण्या शिव्या घातल्या.

पिकाचा एक ढोबळाच्या ढोबळा जनावरानी ग्वाल्या होता. तुडवल्या होता. नामाडी केली होती.

पिवळ्या-पिवळ्या उन्हाच्या प्रकाशात खाली वाकून त्यान गन तपासले तेव्हा जनावरगच्या पायाचे खूर दिसले. ते पाहून तो वासल्या, आणि पुन्हा त्यानं शिव्या घातल्या, नाव माहित नसलेल्या त्या इसमाला ! मुद्दाम, ग्वाडसाल-पणानं कुणीतरी रात्री वेलं चागली होती. सता लेंगच्याच सात-आठ पायलीच नुकसान केल होतं. मग त्यान का चिट्ठे नये ? का शिव्या घालू नयेत ? स्वतःचीं वेलं जोगावण्यासाठी, हिग्वी वैगण खाऊन तुम्ह होण्यासाठी रात्री-अपरात्रीं एकाद्याच्या भगल्या पिकात सोडणं ही गोष्ट का चागली ? सता कुणाच्या अध्यात ना मध्यात. हाडाचीं काड करून, रक्ताच पाणी करून त्यान पिकविलेलं धन अस चोरामोरी का जाव ? जोधळा दृष्टीस पडत नाही, कडब्याचा भाव सोन्याइतका चढलेला अशा स्थितीत सात-आठ पायलीचं नुकसान झाल्यावर मालकाला काय वाटेले ? चागला भरण्याचा शेतकरी असता तर मताला त्याचं काही वाईट वाटलंही नसतं ! पाखरानी खाऊन नाही का नुकसान होत ? पण तस नव्हत. त्याच्या जमिनीचा एवढा-एवढासा तुकडा. त्यात राव राव रावावं तेव्हां कुठ सालभर पुरतील एवढे जोधळे होणार. घरात खाणारीं तोड दहा. शिवाय तेल आहे, मीठ आहे, मिरची आहे, त्यासाठीं शेरमापट जोधळे वाण्याघरीं जात राहणारच. ते या सालचे त्या सालच्या पुरेपर्यंत मारामार. मग ? आज गप्प बसलो तर उद्या सगळं पीक उमं कापून नेतील गतींनून. मग काय खावं ? कशावर जगाव ? माती खावी ? का वाऱ्याकडे तोंड करून जगावं ? का विवे घालवेत पोटावर ? का काटे भगवेत ? काय कराव काय ? का म्हणून माझं नुकसान ? का म्हणून माझ्याच गनात ही धाड ? का ?...

त्या रागाच्या सपाट्यात, त्या तिरीमिरींत, सता पाखरं रागवण्यासाठी थांबला नाही. थेट गावात आला. वाटेन पुटपुटत आणि वडवडत, हातवारे करीत, थेट गावात आला.

महारवाड्यावरून जाताना अकण्या महार भेटल्या. दोन्ही हात ग्वाकेंत दाबून तो उन्हांत उभा होता. रात्रभर थंडीत थिजलेलं अंगातलं मांस ऊन करीत होता. सताला बघताच तो म्हणाला, “ज्वाऽऽर.”

त्यासरशी सता त्याच्यावर उसळला, “काय ज्वाऽऽर? लेको, तुमी माजलांत. तुमाला कुनाची जख वाटंनाशी झाली. दिवसादवळ्या चोऱ्या करा-यला लागला र तुमी! अर, पोटाला न्हाई तर मागून घ्यावं. पन चोऱ्या का? कशापार्यां? मागितल्यावर कोन न्हाई म्हनतया? का तुमाला शेर-आडशरी दिल म्हनून आमची दौलत जातीया, व्हय? आ?”

या अचानक भडिमारानं आकण्या गोधळला.

“अवं पन, का झालं जी? कुनी केली चोरी?”

“तुला कुठलं ठावं असतयू?...आन असल तरी तूं कुठला सागायला! वरायू, मर्दानूं, नका सागूं. पन ध्येनात धरा, कवातरी बाह्या पडलच.”

या गोधळानं आणखी चार-दोन महार उठून आली आणि “काय? काय?” म्हणून पुसू लागली. पण सता थांबला न्हाई. पुढंच झाला. आणि रामोशवाड्यापाशीं येऊन त्यान हळी टोकली, “अर, नाईक कोन हाय का ठिकान्यावर?”

नामज्या नाईक आपल्या घरापुढल्या अंगणात दोपायावर बसला होता. त्याच्या तळहातात एक भाकरी आणि हरबऱ्याची भाजी होती. तांडात घास होता. हळी ऐकताच तो त्यानं गडकनू गिळला, आणि भाकरी तशीच हातान घेऊन उभा राहत तो ओरडला, “मी नामज्या हाय जी.”

आणि तसाच बाहेर आला. त्याला बघताच सता म्हणाला, “भाकरी खात हुतास का?”

“व्हय जी!”

“खा. आन पानी पिऊन ये. तोपनूर मी हाय हत.”

“न्हाई.” नामज्या खोटच बोलला, “झालीया खाऊन भाजी. पानी पिऊन आलोच.”

आणि माथारा पळाला. भाकरी ठेवून आणि पाणी पिऊन आला. धोतराला हात पुशीत म्हणाला, “बोला, काय हुकूम हाय?”

“माज समद पीक कुणी बैलाला चारलयू. तुमी काय गाजरं खात बसतां का?”

सताची दयावणी खरी होती. कारण गांवात चोरीदरवडा झाला तर त्याची जबाबदारी रग्वालदार रामोश्यावर असते. गावची रग्वण त्याच्या शिगवर असते.

“खर म्हणता का? कितीसं खाल्या?”

“चल, तुज्या नजरनंच वध, आन मला पत्त्या लावून दे. न्हाईतर तू दे समदं नुकसान भरून!”

नामज्या आणि सता, एकापाटोपाट एक असे रानात गेल. बाधावर उभ राहून खालेल्या पिकाकडे हात फेकून सता म्हणाला, “वध, काय थोडा अजोर हाय ह्यो?”

नामज्या पुढे झाला. बारकाव्यानं त्यानं जमीन न्याहाळली. विघळलेलीं चिपाडं वधितलीं. आणि मग तो झेलला, “वैल न्हाईतीं वर का. कालवडीच काम हाय हे. लहान खर दिसत्यात न्हवें? आन कनसंबी ताट मोडून मगच खाल्यात!”

आणि आपलं म्हणणं सताला कितपत पटल हे पाहाण्यासाठी त्यान त्याच्या तोडाकडे नजर लावली.

सता म्हणाला, “एक कालवडच हाय?”

“व्हय, व्हय, एकाच कालवडीच काम हाय. गडी मातूर रानात म्हंजे पिकात शिरलेला न्हाई. पायतनाच्या खुणा काय आत नाहीत. भायेर उभं राहून त्यान कालवड चारलीयू!”

“अर, मग गावात कालवडी हैत्या कैक. अमकीच म्हणून पत्ता लागावा कसा?”

नामज्याचा चेहरा विचारी झाला होता. तो म्हणाला, “त्याची का काळजी तुमाला? साजपतूर मी नाव सागतो कुणी कालवड चारली ते.”

“ठीक. वधूं तुझ कसव. मग पुढचं माज्याकडे लागल.”

“बघा.”

सता पिकाच्या उसाभरीस लागला. आणि नामज्या कालवडीचे खर आणि पायतणाचे माग याचा मेळ शोधित रान धुंडाळीत हिडूं लागला.

दिवस मावळायच्या सुमारास नामज्या सताच्या रानात आला आणि म्हणाला, “लागला वर का पत्त्या चोरट्याचा!”

“कोन र ?”

“हऱ्या माग !”

“आ ? ते र कशावरन ?”

“अगदीं बरावर हाय. कालवड त्येनच चारली !”

“अर, पन त्येच्यापशीं एक गायत्री हाय आन कालवडची. गाय सोडून नुमती कालवडच त्यानं कशी आणली चारायला ?”

“गाईल्या तुमच्यातलच वाटुक उपटून नेलय जाताना कवळाभर !”

“खर ?”

“अगदीं खर !”

“मला पटवून दे !”

“हे बगा. खर बारीक हुतं का न्हाई ? मग ती कालवडच. एवड तर तुमाला पटल. आता कालवड आत पिकात शिगल्यावर जाल्या वक्ती तरी तिला धरन्या-पारीं गडी आत शिगला असता का न्हाई ?”

“व्हय, त्याबगर जनावर नेणार कसा ?”

“हग असं. आन् तुमच्या गनात तर पायतनाचा माग नव्हता. गड्यानं कालवड भायेरनच बोलावून घेतली असली पाहिजे. आन् अशी ‘ये’ म्हतल्यावर येनारी कालवड हऱ्याची हाय हे तुमाला टाव हाय !”

“व्हय. म्होर.”

“पायतानाचा आन खुराचा संग-सग माग बघत मी त्या दिशीं गेलो तवा जागोजाग वाटकाचीं ताट घावली. ती हऱ्याच्या कवळ्यातनच पडली असली पायजेत. आन मी त्येच्याकडे शेन आनन्यापारीं माज्या वायकुला धाडली. ती शेन घेऊन आली तर त्यात सगळ कवळ जोंधळं ! बोला, मग हऱ्याशिवाय हे काम दुसर कुनाच ? आन मागसुदीक त्येच्याच खोपटापशी आनून भिडवल्या मी !”

“मग गड्या पटलं. हऱ्याचच काम !”

चोर सापडल्याच समाधान सताला झाल. त्यान आणि नामज्यान चिमूटभर तमाखू खाल्ली आणि पुढचा विचार टरवला.

“आज घेतो बोलावून देवळापुढ.”

“व्या. तो तसा ‘व्हय’ म्हनायचा न्हाई पर !”

“कसा म्हनत न्हाई बघतों कीं. पायरी शीव म्हनतो मास्तीची, मग ?”

“ते वगा आता तुमच तुम्ही. आमच काम आमी वजावलं !”

“वजावलच गड्या.”

मग सता उठला. नामज्याहि उठला. जाता जाता कवळाभर वाटुक त्यानं मागितलं. सतानहि दिलं. नामज्याच्या घरा काहीं जनावर नव्हत. पण वाटुक वाण्याला देऊन त्याच तो कांहींतरी आणणार होता. बिड्या, तमासू, किवा गूळ.

रातीं जेवणखाण आटपून हऱ्या माग भिताडाल टेकून बसला होता. चिलीम ओढत होता. त्याची हारदमख्याल बायको आज रात्री कुणाच्या रानात जावं आणि काय चोरून आणाव याचा विचार करीत होती आणि एकीकडे तान्ह्या पोराला पाजत होती. हऱ्यामुद्रा चिलीम ओढत गप्प बसल्यासारखा दिसत होता खरा, पण त्याचा डोळा सभा परदाच्या पडद्यात होता. तिथ बैरणीची जी गज होती त्यातले दहा-पाच पाचुदे हाणायला हरकत नव्हती. रात्री-अपरात्री, काऱ्याच्या कुडावरून परड्यात उडी मारण सोप होत. आणि मुख्य म्हणजे सभा परीट आपल्या बायकोसह कुठल्याकी जत्रेला गेला होता. तेव्हा त्याला हा पत्ता लागण्याची शक्यता नव्हती.

एवढ्यात बाहेरून आवाज आला, “हरीचा हाय का ?”

हऱ्यान चिलीम विझवली आणि तिरमटून विचारल, “कोन हाय ?”

“मी तराळ हाय, देवळाम्हेर बोलावल्या तुमास्नी !”

—चावडीवर ? कशासाठी ?

“काय र येताळा, काय काम हाय ?”

“काय कीं जी. मला काय टाव न्हाई. मडळी बसल्याती समदी गावातली. आवा पाटल्यानीं मला तुमास्नी हळी मारयला सागतलं.”

हऱ्याला काय काम असेल याची कल्पना येईना. तरी तो उठला. मुंडास गुंडाळून बाहेर पडला. तराळाच्या मागोमाग देवळापुढं गेला.

फिकट चादण होत. त्या प्रकाशात त्याला देवळापुढच्या वाळू पसरलेल्या कट्यावर, देवळाच्या पायरीवर आणि जोत्यावर मडळी बसली आहे एवढं दिसलं. कोण कोण आहेत हे ओळखू मात्र आलं नाही. तो आपला खाला उभा राहिला आणि मुडक वाकवून म्हणाला, “म्हाराऽऽऽजू.”

“रामराम” “रामराम” असे चार दोन आवाज आले आणि धूर्त हन्यान त्यावरून ताडल कीं, आघा पाटील आहेत, पाडु न्हावी आहे, जोतिबा दयाळ आहे. आणि हे तिघेजण गावातले कारभारी आहेत. त्यावर नमूनच तो बोलला, “मी हन्या माग आल्या.”

कोणी तरी खाकरल आणि थुंकल.

आणि एक करडा, हुकमी आवाज बेतान उठला, “हन्या !”

“जी.”

“बेस्तरवारी राती घरीच हुतास का ?”

हन्या मनीं चमकला. काहींतरी विलापित आली !

“व्हय जी, घरीच हुतां.”

“मग कालवड घेऊन कोन पोरगी गेली हुती का वायकु ?”

जाम्तच बुचकळ्यात पडलेला हन्या बोलला, “कुठं ?”

मग दुसराच एक कावेचाच आवाज ऐकू आला, “अर, चादनी उगवायच्या अगुदर कालवड हिंडवून कुनी आनली ? तू, का तुज्या वायकुनं, का पोरगेनं ?”

हन्याच्या मनात लखवून प्रकाश पडला. रात्री सताच्या रानात कालवड चारल्याच आणि वायकु आणत्याच या लोकाना कस कळल ? वायकुला माहित नाही. कुणी वाटेत घडितलहि नाही. मग ? त्यान उडवून लावला, “राती कोन जातय रानात ? इकती लाडकी न्हाई माजी कालवड !”

पुन्हा पहिला आवाज आला, “सताच्या रानात जाऊन कालवड चाग्लीम का न्हाई ?”

“राती घोंगड्यावर पडलां ते सकाळीं उन पडत्यावर जागा झालां. चार रोज झाल, थडतापान बेजार केल्या मला. आन् मी कशाला रातच रानात जातोया जी ?”

इतका वेळ सता गप्प बसून होता. तो एकदम बोलला, “तसा न्हाई कवून होनार त्यो. नाकाडावर जोडा द्या एक ठेवून.”

त्यासरशीं दुसरा आवाज आला, “तसं—तसं नगं सता, तू गप बस.”

आणि मग पुन्हा दयाळान विचारलं, “हऱ्या, खर साग, कालवड चारलीस का न्हाई ?”

“जी, न्हाई.”

“घेतोस लेकराची आण ?”

हऱ्याला वाटलं, काय आण वाहिली म्हणून लेकरं मरत नाही आणि मेल तरी होईल पुन्हा. त्याला काय तोटा ? आजची वेळ तरी मारून नेली पाहिजे. तो कळवळ्यानं उत्तरला, “कर न्हाई तर डर कां ? लेकराच्यान् मी चारली न्हाई कालवड !”

आणि सता संतापून उठला. बोलला, “लेका, काय लाज ? अब्रू ? पोटाच्या पोराची आण घेताना काय वाटलं न्हाई तुज्या जीवाला ? चोर कुठचा !”

हऱ्यान त्याला चापला, “येडं वाकडं बोलं नगा. कुनी बघतल्या मी कालवड चारलेली ?”

मग नामज्या उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “हरीवा, लबाड बोलून का मिळतया ? मगळ कबुली द्या. माग तुमच्या घराकड आलाय !”

पुन्हा दयाळ समजूतदारपण बोलला, “अर ये शेन्या, गप साग मी चारली म्हणून. तुला कुनी फासावर देत न्हाई. हो मोकळा !”

हऱ्याच मन डचमळू लागलं. गमोशान माग घरापर्यंत आणला त्याअर्था आणखी इतर खाणाखुणा त्यानं हेरल्या असणारच. चुकवाचुकवी कणव्यात हंशील नाही. प्रकरण अंगाशी वेतलं. पण ओढून तर बघू—

“तुमी सागत असाल, तुमचा जर आग्रेंव असल, तर मी ‘होय’ म्हणतो. पन खर म्हनाल तर मी कालवड चारली न्हाई !”

मग नामज्या पुढ सरसावला. कारण लबाडी त्याच्यावर शेकणार होती.

“समद्या पांढरीदेखत मी सागतो कीं, हेच्या पायतणाचा माग मी हेरलाय. कालवडीचावी माग घावलाय. ह्यो लबाड बोलतोय. ‘परमान’ करायला लावा.”

‘प्रमाण’ करायला लावा, मारुतीची पायरी शिवून बोलायला सागा, ही नामज्याची सूचना अखेरची होती. त्याला दुजोरा सतान दिला.

“हो हो, करू द्या परमान. मारुतीची पायरी शिवून सांगू द्या, ‘मी काल-वड चारली न्हाई’ म्हणून. तस जग सागतल तर माज नुकमान आल भरून !”

मारुतीच्या पायरीला हात लावून खोट बोलायच म्हणजे मोठी आफत. अशी खोटी ‘प्रमाण’ केली की दटकून काहीतरी बरवाईट होणार. घरातलं माणूस दगावेल, स्वतः मरेल किंवा खोपट्या एकाएकीं आग लागेल ! मारुतीच हे देवस्थान अतिशय कडक अशी प्रसिद्धि. गावात काही उदाहरणहि तशी घडलेली. या साऱ्या गोष्टी हज्याला माहिती होत्या. त्याची त्यावर श्रद्धा होती !

तो काही वेळ निमूट बसला आणि मग पडल्या आवाजात म्हणाला, “मायबाप, एकवार लेकगला माफी द्या. कालवड चांगलीया मी !” त्याबरोबर हलकल्लोळ झाला. शिंद्याचा भडिमार हज्यावर आला. तो दयाळानं शांत केला आणि मग तो निश्चयान म्हणाला,

“हज्या, गड्या, हे अगुदर सागतलं अमतस तर माफी झाली असती. पण आता त्याचा उपेग न्हाई. तू दड भरला पायजेस.”

हज्या गवावया करून म्हणाला, “नगा जी गरीबाला मारु ! मी कुटला आनावा पैका ?”

“छया छया ! तं काय न्हाई. दड दिल्या पायजेस. काय हो, मंडळी ?” सर्व मंडळींनी ममति दिली.

“हज्या, दड म्हणून मारुतीच्या तेलाला चार घड तेल दे !”

“कुटलं इतक द्याव जी गरीबान ? मला खायला आन न्हाई घरात !”

“ते काय चालायचं न्हाई ! तेल दिल पायजेस. बर का र ये वापू गुस्व, तू तेल घे उद्या हेच्याकडन. काय, हज्या, हाय का कबुली ?”

“आता तुमच मोडून कुटं जाव जी ? देतो, पण जग सवडीन घ्या !”

“बरायू, जा, सवडीनं दे !”

वाटाघाट झाली. तंटा मिटला. दड म्हणून मारुतीच्या देवळातल्या गेजच्या दिव्याला चार धडे तेल देण्याच ह्यान कबूल केल आणि मताच नुकसान भरून निघाल. गावकरी मंडळीन योग्य तो न्याय दिला !

मंडळी इतर गापा करू लागली तेव्हा ह्या उटला आणि घराकडे आला. अंधारात पटकुरावर पडलेल्या बायकला म्हणाला, “भागे, पग्याच्या पगड्या-तल्या वैरणीचा काटा काढायला होवा. दडाच तेल दिल पायजे. वैरण बाण्याच्या दुकानी घाल आन तेल आन !”

काय सुदीक गेलं न्हाई

म्हाताच्या ग्वालयन वाढलेली भाकरी आणि माशाची तिखट आमटी खाऊन पोराची पोट तुडुव झाली. खमीसाच्या वाहीनं नाक पुशीत आणि तोंडान हाहूं फाफू करीत ती पुढच्या सोन्यात आली. तिथं दिवा नव्हता. पण गुडूप अंधारातहि करीमला अंधरुण त्रोरवर सापडल. तो आपला एकटाच मारं पाघरुण घेऊन गप्प पडून राहिला.

अब्रदुलन डोळे ताणून व्रधितल. पण त्याला करीम आणि अंधरुण दिसल नाहीं. अदमासान चाचपडत जाऊ लागला, तस जात ग्वटूकन पायाला लागलं. नडगीवर हात चोळीत तो कळवळला,

मग “अगे मा गे...”

छोटी शहाजादी अंधारात म्याली आणि गडायलाच लागली. तसा अकचर मोठमोठ्यान हाका मारायला लागला,

“करीम, ये करीम—”

मग करीम खुदकन हसला. दोन्ही तंगड्या हवंत उडवीत म्हणाला,

“आगे आव ना ! हतं तर हाय व्रिछाना.” तसा मगळ्याना धीर आला. शहाजादी केकाटली,—

“आमकू दिकता नहीं—”

करीमनं एक सफाईदार कोलांटी घेतली आणि उटून सर्वांना अंधरुणावर आणलं लावच लाव पसरलेल्या मुताड्यावर सगळीं पटापट पडली. सर्वांना पाघरायला एकच भली मोठी पासोडी खालानं तयार केली होती. तिची ओढाओढ झाली. रडारड आरडाओरड झाली आणि मग सर्वांना नीट पाघरुण मिळाल. शहाजादीचे पाय उघडे राहिले नाहीत, पण आपण कडेला राहिलें म्हणून ती नाखूष झाली.

कडेला असल म्हणजे भुताला चटकन् ओढून नेता येतं ! मग कडेला कोण आणि मधे कोण यासाठी तंटा झाला. अखेर करीम आणि अब्दुल पुस्तकातल्या ‘बंधुप्रेम’ धड्याप्रमाणं वागले. शहाजादी आणि अकबर यांना मधे जागा मिळाली.

अंगात ऊव आली. माशाच्या तिगट आमटीन पोळलेली तोंड निवळा.
मग अचदुल म्हणाला,

“मी सकाळीं ओढ्याला जानार. लोयाभर माम मारुन आननार !”

त्याच्या वढाईची अकबरला मोठी मजा वाटली. त्यान विचारल,

“गळ न्हाई, जाळ न्हाई. कशान मारनार ?”

“मी खोल पान्यात जानारच न्हाई. एक लावडी लवचिक सळई घेऊन
धारत उभा राहीन. असा मासा तळपत आला की चपकन् सळई मारीन !”

अकबरला हे बोलण पटल. सकाळी अचदुल लोयाभर मामे मारुन आणणार
याविषयी त्याला शका उरली नाही. पण शहाजादीला शका आली. तोडावरच
पावसण न काढताच तिनं विचारल,

“आन् ताब्याभर माशाच कोरड्यास तू एकलाच खानार अचदुल ?”

“हो हो, मी आन् ग्वाला मिळून खानार. ”

शहाजादीला खूपच वाईट वाटल. ती चिडली आणि चिमकुरे काढण्यासाठी
अचदुलचा पाय गोधू लागली.

मग अकबरला एकदम एक कल्पना मुचली. तो म्हणाला,

“शहाजादी, खाऊं दे त्याला मास. आपल्या पादऱ्या कांबडीला मी आज
पसाभर दाण चारलेत. ती उद्या चागली चार अंडी घालील. आपण खातून-
कडन पोळी करुन खाऊ, अं ?”

इतका वेळ गप्प असलेला करीम आता बोट लागला. म्हणाला,

“मला एक गम्मत टाव हाय !”

शहाजादीन उत्सुकतेन विचारल,

“काय ?”

अचदुल म्हणाला,

“कळली आमाला. ”

करीमला एकदम धक्का बसला. आपणाला डाऊक असलेल गुपित अचदुलला
कस कळल ?

“न्हाईच. ”

“हो हो, मल ठाव हाय. ”

“साग बघू. ”

“आपली म्हैस वेनार हाय ! ”

करीम मोठ्यान हसला.

“थुत् ! ही नव्हंच ! ”

अवदुल्ल आश्चर्य वाटलं. यापेशा आणखी कोणती गम्मत असणार ? आणि ती फक्त करीमलाच माहीत आहे ?

“मग काय, साग बघू तू तरी ! ”

“हसलास ? ”

“हो, हसलो. ”

“मेल्या कुठ्याच हाडुक चोखलस ? ”

“हो हो, चोखल. साग आता ! ”

“आरं, चिच्यान आपल वरलीकडच शेत वामणाला इकलयू. त्याचे पोतभर पैसे घरात हैत ! ”

शहाजादी, अकबर आणि अवदुल यांच्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही. पोतभर पैसे ? अगो मा गे ! शहाजादीला आपल्या अंधाच्या माळीत घातलेला पैशाचा ढीग दिसू लागला. चकचकीत रुपयाचा ढीग ! आणि मग ती त्यात कुदू लागली. सुगी झाल्यावर धान्याच्या राशीवर कुदावं तशी !

अवदुलनं चिच्याकडून चागले दोन तावडे पैसे मागून घेतले आणि ते पेन्म-लीच्या भुकच्यान घासून घासून चकचकीत करण्याच्या उद्योगाला तो लागला.

अकबरन चिच्या बाहेर गेल्याचं बघून पोत्याची उसण हळूच उसवली. आणि खमिसाचा खिसा भरून पैसे घेऊन तो धूम पडाला. वाण्याच्या दुकानात गेला आणि चागलं ओठाभर डाळ, चुरमुरे, बत्तासे घेऊन ओढ्यावर गेला. वाळूंत बसून सगळे चुरमुरे खाऊं लागला गपागप्. आणि गोड बत्तासे तोडीं लावू लागला !

गा. गो. ८

करीम चिच्यावगेवर भाडभाडला. म्हणाला, आमचा बाप मेला म्हणून तू जमीन विकलीस. माझा वाटा दे. चिच्या रागावला आणि चिपाडान बडबू लागला. तसा करीम त्याच्या मनगटाला कडकडून चावला. मग ग्वाला आली. तिनं भाडण सोडवला. करीमला अर्धपान पैसे मिळाले. ते घेऊन तो अंड्याचा व्यापार करण्यासाठी मुंबईत जायला निघाला. गाडीत बसला. झुक झुक झुक झुक ..

गाडी चाच झाली. हादरे बसू लागले. पाळणा हळू लागला आणि मग करीमला झोपच लागली.

ताबडा पैसा चकचकीत कगता करता अवदुल झोपला.

चुरमुरे ग्वाता खाता अकबर झोपला.

आणि पैशाच्या ढिगात कुदता कुदता दमून शहाजादीह झोपली.

ती चार बापावेगळीं पोर कुऱ्याच्या पिलासारखीं एकमेकांच्या गळ्यात गळे घाटून झोपली. अगदी गाढ झोपली !

मग दडकीच्या दोन्ही खिशात हात घाटून पायातल्या नव्या जोड्याचा फटाक् फटाक् आवाज करीत बाबालाल आला. चूळ भरून ग्वाना. खाण्यास बसला. लामणदिव्याच्या उजेडात मयामया ग्वाऊ लागला. म्हातारी खाला त्याच्यापुढच बसून राहिली होती. पोरबाळाना जेवण वाढण, मुनाना रोजचा शिधा आपल्या हातान कासून देण, दुधदुभत साभाळण ही काम म्हातारी करी. घरकारभार तिन अद्याप आपल्याच हाती ठेवला होता.

हाताचा मुटका गालावर टेकून बसल्या बसल्याच तिन विचारलं,

“आता भायेर जानार हायेस का ?”

तोडातला घास गिळून बाबालाल म्हणाला,

“व्हय. पत्कीकड हमीदभाईच्यात घटकाभर बोलत बसायला जाणार हाय. का रे ?”

म्हातारी कांही बोलली नाही. पण तिला म्हणायचं होत कीं, घरात जड-जोखीम आहे, रात्री फार वेळ बाहेर राहू नकोस. पण बाबालाल शेजारच्या हमीदभाईकडेच जाणार होता. एका हाकेच्या अंतरावर. आणि या खेडेगांवात भीति तरी कशाची? चोन्यामोन्या चुकून कधी आट बारा वर्पातून होत. त्याहि

कुठ गावच्या आजूबाजूच्या वाड्यावस्तीवरच. तिच्या हयातींत तर गावात मोठी चोरी झालेली तिला आठवत नव्हती. आणि चोरी व्हावी अस गावात तांडवार होत तरी कोण ? सगळ गांव गरीबच होत. गनामळ्यात कपटून पोट भरणार. ग्वाल्याच्यात तरी काय होत ? आता बाबाबालन नको म्हणत असताना शेन विकल होत, त्याचे हजार बाराशें रुपये घरात आले होते, म्हणून भीति. तेहि उद्या दुमच्या तुकड्यात विहीर खोदण्यापायी जाणार होते. चार आठ दिवस, फार तर महिना पंधरा दिवस जोखीम होती.

म्हातारी म्हणाली,

“ वडागत्या इमार देऊन द्याक. तडाख्यात काळ्या तुकड्यात विहीर हूंदे !”

“ देतो तर. उद्या परवा कामाला सुखात करतो. ”

“ कर बाबा. मळ्याशिवाय कुणाचिकी नाही. जिराईत गनाच काय घेऊन दसत्यास ? पाऊसपानां झाल तर मूठभर पीक येनार. नाहीतर माती ! ”

“ व्हय. त्यामाटीच तर तू नग नग म्हनता मी जमीन इकली. त्यो सगळा पैका हिरीत घालतो. मळा हूंदे झोकात !”

“ हूंदे र लेकग. घरात भाजीपाला हुईल. माजीं पोरवाळं हुड्डा, शेगा ग्वाल्याल !”

“ अग, गावात समयास्नी मळ हैती, आपल्यालाच नाही. पोराना काय तरी करून ठेवल पायजे ! ”

“ व्हय बाबा. कर एकदा बागाईत. मी डोळ्यान वधीन आन् सुखानं जीव सोडीन. ”

अशीं प्रश्नोत्तर झाली आणि जेवण आटोपून बाबाबाल बाहेर पडला.

खाला, बाबाबालची बायको खातून, पोरानाची रडकी आई जरणा यानीं हि उरलं सुरल खाऊन घेतलं.

पासोड्या विणायच्या मागापाशीं घोगडं अंधरून म्हातारी तपकीर ओढत बसली. लवकरच होणाऱ्या आपल्या मळ्याविषयीं विचार करत.

पलीकडे खातून पोगला पाळण्यात टाकून झांके देऊ लागली. दुसरं तिच्या माडीवर झोपलं.

जरगानं खरकड्या पितळ्या, तवा, गिलास गोळा केली आणि मागल्या दारच्या आडावर जाऊन ती तीं घासत बसली.

बराच वेळ गेला.

गावातला गलगा आता बंद झाला होता. शेजारी हमीदभाईच्या कड्यावर लोक बोलत बसले होते, त्याचा आवाज येत होता. आणि घगमागच्या ओढ्यावर टिटवी ओरडत होती.

पोराला झोके देता देता खातून पेंगली आणि दुसरा पोर माडीवर घेऊनच, अवघडल्या स्थितीत झोपली. पाळणा मात्र हळुहळू हलत होता. वरच्या कड्या कुरकुच कुरकुच वाजत राहिल्या होत्या.

म्हातारीला आता जाभया यायला लागल्या होत्या. जड आवाजात ती खातूनला बोलली,

“पहाट लवकर ऊट ग. दळाच हाय.” आणि घांगड्यावर आटवी झाली.

जरगाचीं माडींही उजळून झाली. हातपाय कोरडे करून ती आली आणि पोराच्या पायथ्याला थोडीशी जागा होती तिथे लवडली आणि घोरुहि लागली.

म्हातारी अर्धवट जागी असतानाच तिन बाबालालच्या जोड्याचा आवाज ऐकला. त्यानं काही तरी विचारलं. तिन काहीतरी उत्तर दिलं. मोठा दगवाजा आतून लावून घेऊन बाबालालन त्याला कुटप लावला. माळीलाहि कुटप लावलं. किल्ल्या उशाशी ठेऊन दिव्याला निरोप दिला.

“या अल्ला, या रहीम—” करीत तोहि अंथरुणावर पडला आणि झोपला.

अमावास्येची काळी रात्र चांगली रगली. गडद झाली. अंधाराची जाड घोंगडी पाघरून बाबालालच घर झोपलं. आता कुणालाच जाग नव्हती. खुगड्यात पंख पाघरून कांबड्या झोपल्या होत्या. दावणीला शेगानं मळलेल्या चिपाडावर रोवून म्हैस झोपली होती. मितीच्या कडेला चोपलेल कुत्र अंगाच वेढोळं करून झोपलं होतं. आणि सुस्तावलेली माजरीहि चुलवणाशी बसल्या बसल्याच पेंगली होती. आता कुणालाच जाग नव्हती. कुणीच सावध नव्हतं. दिवस-भराच्या श्रमान सगळे गाढ झोपले होते—अगदी गाढ !

कुड्याच्या मुकण्यानं बाबालालची झोप चाळवली. पडल्या पडल्याच तो ओरडला,

“अरं हाडू हाडू, तेगी. ”

आणि दुसऱ्या अंगावर वळून तो झोपला.

म्हातारीन टक् डोळे उघडले. अंधारातच कावरीचावगी होऊन ती बघू लागली. मग एकाएकी कुत्र भयंकर ओरडलं. कवगड्यात धोंडा बसला तस केकाटल.

म्हातारीच्या काळजात धस्म झालं. चटकन ती अंधरुणावर उठून बसली.

...मिताडावरून काही तरी ग्वाली कोमळल. धापाधप आवाज झाले. दुसऱ्या धर्णी अंगणातून बीजवत्ती चमकन पेटली. एक, दोन, तीन ! लखलखीत भात्यासारखे प्रकाशझोत बाबालालच्या घरात घुसले. तसे म्हातारीन डोळे गप्कन मिटले आणि भीतीनं किकाळी फोडली.

“बाबत्या, अग खातून, अर जाग झा, जाग व्हा !” आणि मग खाडकन आवाज झाला. म्हातारीच्या डोस्वयातून एक भयंकर कळ उठली. गुगु—कानात आवाज होऊ लागला. डोळ्यापुढ हिरेव्या निळ्या चादण्या चमकल्या. मग ती गुगुसारखी ओरडली. पाठींत धोपटी बसलेल्या गाईसारखी हंवरली. तसा दुसरा तडाखा बसला. मागोमाग दबका आवाज आला,

“गप धेरडे. तोंड बंद कर. न्हाईतर जीव घीन !”

पण म्हातारीला ते काहीच ऐकू आल नाही. गळोलीचा खडा लागलेल्या पाखरासारखी ती कटकन अंधरुणावर पडली. नि तिचे काटकुळे हातपाय थरथर कापत राहिले. तोंडाला फेस आला !

बाबालालच्या छातीवर एकदम भार पडला. डोळे उघडताच त्याला जाणीव झाली की, आपल्या गळ्याला काही गागार लागलं आहे. अंधारातच तो तें चाचपून पाहू लागला तशी त्याचीं बोटं करकन कापली. हात रक्तवचाळ झाला. तेवढ्यात कुटून तरी प्रकाशाचा भाला फंकला गेला आणि बाबालालला चक् दिसल. अक्राळविक्राळ चेहऱ्यामोहऱ्याचा काळाकुट्ट माणूस त्याच्या छातीवर बसला होता. हातातल्या सुऱ्याच टोक त्यानं बाबालालच्या गळ्यावर टेकलं होतं. बाबालालन डोळे गप्कन मिटले. त्याचं अंग एकदम थडगार पडलं.

वरचा माणूस ओरडला,

“किल्ल्या कुटं ठेवल्यास ? दे काढून !”

तें ऐकू आलं. किल्ल्या काढून दिल्यावाचून गत्यतर नाही हेहि समजलं. पण बाबालालचा हात हालेच ना. तोड उधडेच ना. तसा त्या राक्षसान एक जबरदस्त टोसा त्याच्या तोंडावर लगावला. आणि एकाएकीं बाबालालची गेलेली वाचा परत आली. अंग गरम झालं. डोळे वासून तो भयंकर ओरडला. मग घाईघाईन प्रश्न आला,

“आटप, बोल. का घेऊ जीव ?”

“नको नको. मी पाया पडतो तुमच्या. मला मारू नका. मला नका हो मारूं !”

आणखी एक टोसा.

“किल्ल्या काढ. कुठाय पैका ?”

“सागतां—सागतां.”

मग बाबालालन थरथरत्या हातान किल्ल्या दिल्या. बोवड्या मध्यात पैमे कुटं आहेत हेहि सांगितलं.

“चूप पडून रहा. मेल्यासारखा. हालत्यास तर कुन्हाडीनं तुफडे करू !”

बाबालाल पडून राहिला. हीच आत्यासारखा थडथडत. डोळे घट्ट मिटून घेऊन पडून राहिला. डोळे बंद करून त्यान वधितलहि नाही.

मग माळीच दार उघडल गेलं. धडाधड आवाज होऊ लागले. उतरडी दासळल्या जात होत्या. कोनाडे उकरले जात होते.

दोन्ही पोगना दरादर ओढीत खावून धान्याच्या कणगीच्या आड गेली. आणि दुखावल्या माजरासारखी सादीला घुसून बसली. पण पोर किचाळायची थावलीं नाहीत आणि तिला भडामड ओकाच्या व्हायला लागल्या. लुगड्याचा बोळा तोंडान घासून त्या थाबेनात. आतडी तुरू लागली.

सोप्यांतली पोरं जागीं झाली आणि त्यांनीं गोघळ केला. ‘मा गे, खाला गे’ करीत तीं अंधारात कुणीकडल्या कुणीकडं गेली. करीम जोत्यावरून धाडकन खालीं पडला. अब्दुल धडपडत भूशीच्या पायात गेला. तशीं तिनें ताडकन लाथ झाडली. ती पोटांत लागली आणि चिपाडाच्या दिगात पोगं बेशुद्ध

होऊन पडल. शहाजादी पासोडीच्या गळाच्यात गुगफटली आणि ओरडून तडफडून तिचा जीव अर्धमेला झाला. आणि चिचारी जरणा, 'मार्जी पोर, मार्जी पोर' करीत उगीचच अंधारात चाचपडूं लागली.

म्हशीनं दाव तोडलं. लाथा झाडीत ती अंगणातल्या अंगणांत धडपडूं लागली. तिच्या झपाट्यान खुगेड कोसळल आणि भेंदरलेल्या कोवड्या 'टो टो' करीत फडफडू लागल्या. पळू लागल्या.

मग कुणी टो टो बोव ठोकली.

कुणी गर्हिवर घालून रडू लागल.

आजवाजृचीं कुत्रा जागी झाली आणि जोगजोरान भुकं लागली. त्या भुकप्यान लिवावर झोपलेले कावळे जागे झाले आणि त्यानीं गोगाट केला. हे सारे आवाज एकमेकात मिसळून एकच गोंधळ झाला. एकच गलका झाला.

गावातले लोक जागे झाले आणि बावालालच घर पेटल कीं काय, म्हणून वघायला आले. धावत पळत. घराच्या चारी कोपऱ्यावर चार चोरटे हातात गोफणी घेऊन उभे होते. पायागती गोऱ्याचे ढीग त्यानीं मुद्दाम रचले होते. माणसाचा सावट येताच त्यानीं चौफेर गोफणीचा माग केला. धडाधड आवाज होऊ लागले.

एका गावकऱ्यापुढे बटकन धोडा पडला. घर, नाही तर कपाळमोक्षच व्हायचा. तो विलक्षण घाबरला. गरकन वळला आणि धूम पळाला. पळता पळता ओरडला,

“अर, बावालालच घर फोडल र चोरग्यानीं!” आणि पार मारुतीच्या देवळातल्या गाभाऱ्यात जाऊन मूर्तीच्या माग लपला.

मग गावातल्या सगळ्यानाच कळल कीं, बावालालच्या घरावर दगडवा आलाय. सगळ्याच्याच तोडचं पाणी पळाल. जो तो आपल्या घरात कवाड लावून बसला.

म्हातारा बाबू बामण आपल्या अंगणात उभे राहून पाखर बुजवायच्या चाबकाचे फडाफड आवाज काढीत राहिला. त्याला वाटलं, या आवाजानं चोरटे भितील.

हमीदभाईला रहावेना. तिरमिरीसारखा तो दार उघडून बाहेर पडला. त्याची बायको ओरडली,

“अवं, तुमी एकल जाऊन का करताय ? नगा जाऊ !”

तरी तो गेलाच. आणि एक धोडा भिरभिरत आला. त्याच्या कानशिलावर बसला. तसा तो खाली पडला.

मग रामोश्यानीं हिंमत केली. हातात काठ्या, कुऱ्याडी घेऊन ते धावत, ठेचाळत आले. ओठ्याच्या अंगानं खाली उतरून चोरटे पसार होत होते. ते बघून रामजी ओरडला,

“धुत् भडव्यान् ! पळता कशाला ? न्हा उभं तत !”

मग तिकडून चोरट्यानी साद दिला,

“अरं, बायकुचं कुकृ पुगून ये बेरडा !”

आणि गोफणी सरसावून त्यानी दगडाचा भडिमार केला. गाग पडाव्या तसे गोटे पडू लागले. रामोश्याचीं अंग ठेचून निघाली. तेव्हा तेहि धूम तकाट घगकडे पळाले. रामजी म्हणाला,

“अर, गडी मायदाळ दिसव्यात. धा वीस तरी हैती. तेंच्या म्हेर आपल काय चालनार न्हाई !”

सगळे आपआपल्या घरात गेले. सगळ गाव गप्प झालं. भेदरत्या सशा-सारखं छातीचे ठोके ऐकत बसून राहिल.

शेत विकून आलेले पैसे, दागदागिने, कपडेलेत्ते—सगळ घेऊन चोरटे पसार झाले. वावटळीसारखे आले आणि मारझोड, नामधूस करून गगगरत निघून गेले. नाहीसे झाले !

—पहाट फुटली आहे. चिमण्या कुलकुलत आहेत. हळुहळू दिसू लागलं आहे. बाबालालच्या घरातली सगळीं माणस एका जागी गोळा झालीं आहेत. भीतीन दाबलेले त्यांचे गळे आता मोकळे झाले आहेत. एकमेकांना मिळ्या मारून तीं रडत आहेत. एकमेकांना कुरवाळीत आहेत.

बाबालाल भ्रमिष्टासारखा बसला आहे. लोक पुसत आहेत,

“बाबालाल, तुजं काय गेल, नीट बघितलंस का ?”

तो म्हणतो आहे,

“ बाबानू, माझ काय सुदीक गेलं न्हई, काय सुदीक न्हई ! ”

चोरी झाली ती झाली. घर धुवून निघाल. पण ही गोष्ट चार जणाना सागावी, तालुक्याला वर्दी द्यावी, तर पस्तावण्याची पाळी यायची. शिपायी-फौजदाराना काम होण्यासाठी पैशे चारायचे, जेवणं द्यायचीं. तालुक्याचे हेलपाटे करायचे. आपण, आपल्या बायका, सगळ्यांनी कोर्टापुढे जावजवाब द्यायचे. या व्यापात आणखी कर्ज व्हायचं. गनामाळातल्या कामाचा खोळवा होऊन नुकसान व्हायचं. एवढं करूनहि चोरीचा तपास लागणार नाही हे नक्कीच. हे सारं डोक्यात येऊन बाबालाल खोटच सागतो आहे,

“ बाबानू, माझ काय सुदीक गेलं न्हई, काय सुदीक न्हई ! ”

वेत

महारवाड्यातल्या आपल्या खोपटाच्या भितीला लागून सद्या बसला होता. शेजारी इंदुवाहि बसला होता. दोघाचीहि अंग उघडी होती. कमरेभोवताली गुंडाळलेले हात दोन हात धडपे सोडले, तर दोघाचीहि अंग उघडी होती. ऊन मोट गमतीदार लागत होत. अंगातल मास गरम होत होत.

सद्या चाळीस वर्षांचा होता. रुढ खाद्याचा आणि खुजट. त्याच्या गालाची हाड वर आली होती. डोळे बारीक होते. ओटावर ओटभर मिशा नव्हत्या. दोन्ही कडेला चार चार करडे केस होते. चालताना तो खाली मान घालून चाले आणि आपल्या बारीक डोळ्यांनी अस्वस्थपणे इकडे तिकडे बघे.

इंदुवा सद्यापेक्षा दोन तीन वर्षांनी मोठा होता. हाडापेगन लावार होता. रगानं टार काळा होता. तो चालताना लावचक दागा टाकी आणि डावा खादा उडवी. जेव्हा तेव्हा थुंके.

काळ्या तुकतुकीत पाठीवर उनाचा चपाटा लागून ती खाजू लागली, तेव्हा सद्या हालला. उफराट्या हातान पाट ओचकारीत म्हणाला, “इंदुवा—” आणि तेवढ्यावरच थावला. बोलताना नेहमी सावकाश बोलण्याची त्याची दब होती.

इंदुवा गुढध्याला हाताची मिठी घालून खाली बघत बसला होता. आपल्या पायावरच्या टंगरलेल्या शिरा न्याहाळून मनाशी म्हणत होता,

“च्या वाइलीला, खान्यापेन्याच्या आवाळीन गडी खगप झाला. पायावरच्या शिरा पाक दिसायला लागल्या. ”

ध्यानात आलं तेव्हा मान वर करून त्यान बघितल. सद्याचा निव्वरट चेहरा कावेबाज झाला होता. मघा सुरू केलेल वाक्य त्यानं पुर केलं.

“गड्या, काय तरी वशीट खाया होव. जीभ आळणी झालीया माजी !”

इदुवा भुकेन नेहमीं हाडाडलेला असे. काम करायचा त्याला कंटाळा होता. त्याची त्रेपन्नटकली बायको लांड्यालवाड्या करी. बारीकसारीक कामं करून पसा कुडता मिळवी. त्यावरच तो जगे. बायकोची शिर्वांगाळी कोडग्यासारखी ऐकून घेई आणि आडोशाची जागा बघून ताणून देई.

संध्याच्या बोलण्यावर तो पिवळे दात दाखवून हंसला. बोलला,

“भाकरीचा तुकडा मिळणं मुश्किल, आन् वशीट कुटलं खातुयाम बाबल्लिया!”

हें खरं ! भाकरीचा तुकडा मिळण मुश्कील होतं. सुगीसराई त्याच होती. पसाभर जोधळे बाजारात नेले कीं, रुपया येत होता. त्यामुळ चांगले भगण्याचे कुणबी देखील दारात आलेल्या म्हारापोराना, पदरात काहीं न टाकता हुसकून लावत होते. मग कांबडी किवा बकर मिळणार कुठून ?

बूड उच्चलून संध्या चवड्यावर आला. थोडा पुढ सगकला आणि चोटं नाचवीत म्हणाला,

“अर, साकरचा खाणाग त्याला देव देणार ! फाकड्याच्या जीवाला वाटलं तें खाळेंच म्हणून समज !”

संध्या अल्पसतुष्ट होता. सावध होता. एखादा कपडा, भाड, भाराभर वेगण, लाकूड, कोवडी, असल्या फालतू वस्तूवरच त्याचा डोळा असे. मोठ्या त्रिलंदरपणें, सावचीतपणें तो त्या लाववी. कधीं त्याची चपळाई उघडकीला येई. गावातला एखादा शेतकरी चार शिव्या हासडी. ताकतीनं भारी असला, तर दहा पाच लाथा घाली. पण एवढी किंमत काहीं जास्त नव्हे !

संध्याला एवढ्या जोरानं बोलताना ऐकून इदुवाचा मुखवटा विचारी झाला. अदमासान त्यानं खडा टाकला,

“अमीनभाई मुलान्याचा इलायती कांबडा हेरला हैस जनु? पन सवाळ लेका, घावला त्रिवलास तर जित्ता सोडायचा न्हाई त्यो लाडभाई !”

“अरं सोड ! घावायला काय कच्च्या गुरूचा चेला न्हाई मी. चालतां चालता काटा काढीन कांबड्याचा !”

इदुवा हरकला. कारण त्याचा होरा अचूक निघाला.

“कसं वळकलं ?”

“काय ?”

“अर, चोराच्या वाटा चोरालाच ठाव्या !”

“ऐरं चोर ! अरं, चोरी करावी मर्दानं ! तुज्यावानी मिलमिश्याच काम न्हव ते !”

इदुवाचा चेहरा पडला. चोरीदरोड्याच्या गोष्टी त्याला जमण्यासारख्या नव्हत्या, हे खरंच. पण नेदानं तो झोलला,

“आपन न्हाईच तसल. गळ्यात माळ हाय माज्या. हगमी व्हनार न्हाई आपल्या हातन !”

“आन् हाडकी हड्डकी करतोस ते रं ?”

“त्याला काय वाट हाय ? आपला धडाच तो ! पन खान्यावर्ती माळ मातूर गळ्यातनं काडून ठिवतो वर का !”

सद्यालाहि हें पटल. मेलेल्या गुरांना ओढण, फाडण, त्याचं मास खाणं हा धंदाच. तो करायला पाहिजे. गळ्यात पदरीची माळ असली म्हणून काय झाल ? त्या वेळीं ती काढून दूर ठेवायची म्हणजे भागल ! इदुवा एवढ पाळत होता, हेहि एकपरीनं विशेषच होत !

सद्या आणि इदुवा हे सहसा सच्चिपणान वागत नसत. आणि ते त्याच्या फायद्याच होत. सच्चिपणान वागणं हें गैरफायद्याच ठराव, असंच त्यांचं जीवन होतं. फौजदारी कायदा, नीति, मालमत्तेचे हक्क, या शहाण्या लोकांच्या मतं आयुष्यातल्या प्रत्येक क्षणीं लक्षात ठेवल्या पाहिजेत अशा गोष्टी ते कधीहि लक्षात घेत नसत.

मग सद्याचा निश्चय ऐकून इदुवाच्या तोंडालाहि पाणी सुटलं आणि लाचारीनं तो म्हणाला,

“संदीपान, मलाबी खाऊन लई दीस झालं. गेल्या चार आठ महिन्यात गावात जनावरच मेलं न्हाई !”

एवढं झोतून जरा वेळ तो गप्प राहिला आणि मग विलक्षण धादरट-पणानं झोलला,

“बग गड्या, उडव मुलान्याचा कोवडा, ओं?”

सद्याचा चेहरा विचारी झाला होता. काळजीच्या स्वरात त्यान उत्तर दिलं,

“कोवड्याच न्हाई जमायच इटुवा!”

“का र? अर, उद्या आमुद्या. भल्या रातीला जाऊ आन् वडू खुगड्यातनं कोवडा. मुल्यानी न्हाई सावध हुयाचा. येड्या, बिबी हतरुनात याच टाईव ते!”

“अर, पन गाडवीच्या, एक कोवडा आनून कुनाच्या नाकाला लावतूस? तुज्या माज्या घरात मिळून माणस धा. काय वाटनीला येणार? आडजिव माखली आन् पडजिवीनं घोव टोकली अस हुयाच!”

“घरात आणायचाच कशाळ? दोघ रानातच शिजवू आन खाऊं!”

इटुवाची ही कल्पना एरवी संध्याला पटली अमती. नाही तरी चोरीचा कोवडा घरात शिजवल्यावर घोवाघोव होणारच. तो रानातच शिजवण योग्य. दहा माणसात गवगवा होता कामा नये. पण—

“इटुवा, इतका वाडूळ बोलू न्हाई, पन आता सागवू. अर, अस्तुरी पोटुशी हाय. तिला खाव वाटतया!”

हा असा तिढा होता! संध्याची काळीवेरी वायको फारा दिवसानीं पोटुशी राहिली होती. आणि तिला काय वाय खाव वाटत होत. रानातली खरपून काळी माती, कारल, वालुक, भजशेव, नम्रा पदार्थ खावे वाटत होते. काल रात्रीं फतकल घालून ती बसली होती. बसत्या बसल्याच संध्याला टुकडा वाटत होती. वाढता वाढताच एकाएकीं बोलली होती,

“गावातल्या जित्रावास्नी वि रोगडा येईना. मला कोरड्यास खाव वाटतया, वासना झालीया.”

आणि मग संध्यानं तिला सांगितल होत, “मी काय तरी येवस्ता करतो.”

पोटुशीपणाची ही भानगड ऐकली, तेव्हा इटुवा मनीं उमगला. बोलला,

“सद्या, गड्या, मग मात्र मोठं जित्राव पायजे. अर, कोवड्यान उदबी जळायचा न्हाई. समदा महारवाडा जेवला पाहिजे!”

उनाचा चपाटा आता भलताच लागू लागला होता. ते खाण्यातला गोडवा निघून गेला होता. मारुतीच्या देवळापाठीमागच्या लिंबाखाली जाव आणि गार

सावलींत ताणून घावी, असा विचार एकाएकीं इटुवाच्या मनात आला. तो न बोलतां उठला आणि बगळ्याच्या पायांनं लावलचक दागा टाकीत गेला !

संध्या उगच खाली मान घालून बसला होता. मनातल्या मनात काहींतरी तंत्र जुळवीत होता. इटुवा उठून गेल्याच त्याच्या ध्यानात आला, पण तिकडे त्यानं व्रधितलहि नाही. जग वेळानं तोहि उठला. बाजूच्या फुपोट्यात थुकला. आणि तरसासारखा खाली मान घालून कुठ तरी गेला !

गणा पाटलाचा खोड मेट्याची वातमी लगेच सगळ्या गावात झाली. जो तो हळहळला, कळवळला. पाटलाच्या खोडासारखा खोड गावात नव्हता. रगान कोमला, अंगान भरला, अकडवाज शिंगाचा. पाटलाचा त्याच्यावर भारी जीव होता. लोखंडाच्या पाटींतून पाटील त्याला वरवं दूध पाजीत. हिरव्या कडब्याशिवाय त्याच्यापुढे चिपाड टाकीत नसत. टाणावर बांधलेल्या तडासारखा हा कोवळा खोड रानातल्या झोपडीपुढे सावलीला बांधलेल्या असे. गणा पाटलाची त्याच्यावर लेकरागत माया होती. असा हा खोड काहीं आजार नसता एकाएकीं मेलाल !

खोड मेट्याची वातमी समजली आणि महारवाड्यातली महार घारवंडा सारखीं पाटलाच्या वस्तीपुढे उतरली. त्यात संध्या होता. इटुवा होता.

पाटलाचा जाणता पोरगा खोडाच्या तोडावरून हात फिरवीत म्हणत होता,
“अर, तुला कदी चार घोटांनं शिवल न्हाई ! अरं, तू माज्या घराम्होरं हत्तीवानी सोबत हुतास !”

त्याच्या डोळ्यातून धारा वहात होत्या. पाटलाची धाकटी पोरगी गळा काढून रडत होती. पाटलाचं कर्दनकाळ कुत्रं कुणावर न भुंक्ता उगीच बसून राहिलं होतं. स्वतः पाटील डोईवरचं पागोटं गुढध्याला अडकवून बसले होते आणि पाटलीण त्यांना सारखी म्हणत होती,

“अव, पोरगला समजावा कीं. कवाधरन रडतया !”

पाटलिणीचे हे शब्द अंगणात गुढवे मोडून बसलेल्या सद्यान ऐकले आणि जागचा उठून तो खोडापाशीं गेला.

मान हलवून चुकचुकला आणि डोळ्यात पाणी आणून पाटलाच्या पोराला बोलला,

“झाली गोष्ट होऊन गेली. रडून ते का माधारी येतया का जी ? उठा, न्हेऊं द्या आमाला आता !”

दुःखान वेडा झालेला पोरगा डिवचलेल्या नागासारखा अंगावर आला. ओरडला,

“तुमी चालत व्हा भडवानूं. माझा खोड द्यायचा न्हाईं तुमाकड. तुमी शिवू नका त्याला. मी माझ्या पोरावाणी हातान माती देईन त्याला !”

हा भडिमार ऐकून सद्यानं चेहरा अपगधी केला. पण तो जागचा हालला नाही. उलट पाटलाकडे मुग्वयटा फिरवून बोलला,

“आता जी पाटील ! सागा कीं हेस्नी काय. माझ्याच अंगावर येत्याती !”

पण पाटील उत्तर देण्याच्या आत पोरगा कडाडला,

“तू हातनं जातूस का न्हाई, सद्या ? इनाकारनी माज पित्त खवळू नगंस !”

समोर आशेनं बसलेल्या महारात पुटपुट चालू झाली. इडुवा मनीं चिडला. त्यानं सारे बेत आखले होते. पाटलाच्या खोडातला मोठा वाटा तो घरी नेणार होता. जनावर ओढून टाकण्याबद्दल पाटलानं घातलेले जोधळे नेणार होता. त्याची सुगर्ण अस्तुरी भत्या मोठ्या भाड्यांत कोरड्यास शिजवणार होती. ते मनसोक खाऊन हा लिवाच्या सावलीला जाऊन झोंपणार होता. पाटलाच्या पोराला अक्कल नव्हती ! असला सोन्याचा घास तो मातीत घालणार होता.

भान न राहून इडुवा ओरडला,

“काय येड का काय तुमी पाटील ? आशेनं बसलुया आमी. आमच्या मुखात जाऊ द्या की घास !”

इतका वेळ पाटलाच्या खोडाच एक मनगटासारख हाड दोन्ही हातात मकेच्या कणसागत धरून त्यावरच मास दातलगाग किस्ता सावरून बसला, म्हणाला,

“व्हय व्हय ! सोन्यासारखा खोड का मातीत घालता ? होऊं द्या आमास्नी मेजवानी !”

आणि मग मात्र पाटील, पाटलीण आणि पाटलाचा पोरगा यानीं गहजब केला.

“अरं, मानसं म्हनावं का राकीस र तुमाला ? आमच काळीज फाटल्या, आन् तुमी मेजवानीच्या भाषा बोलताया, आ ?”

असं ओरडून आरडून पाटलांनीं सगळीं महार हाकलून लावली. पोरानं संतापानं त्याच्यावर डेकळं फेकली. आणि त्यासरशीं गरिबासारखा बसलेला कुत्रा चवताळून त्याच्या अंगावर गेला. किस्नाच्या कमरेचं अप्र धोतर त्यानं फाडून टाकलं !

ओंगळ शिव्या देत महार पळाली आणि पडलेल्या चेहऱ्यानीं महारवाड्यांत आली !

महारणींनीं सर्पणकाटकी जमवून ठेवली होती. मीटमिरची सौदा गोळा केला होता. त्यांची विलक्षण निराशा झाली. कडाकडा बोटं मोडून त्यानीं पाटलाची आई माई उद्धरली.

इडुवा खालीं मान घालून आपल्या खोपट्यात गेला, तेव्हा त्याची बायको चस्कन अंगावर आली,

“हात मुड्या ! कशाला आलास अपेशी तोड घेऊन ?”

मग तो घरांत ठरलाच नाही. संध्याकडं आला. आजुबाजूला कुणी नाहीसं बघून त्याला म्हणाला,

“संध्या, पाटलाच्या पोराला वहीम आला का रं आपला ? खोडाला ईख चारतांना त्यानं बघटल का ?”

“न्हाई, मी मध्यानरातचा गेलो हुतो. त्यानं बघटलं न्हाई मला !”

“गड्या, हें काम वाईट झालं आपल्या हातानं ! पाटील लई कळवळला. आन् केल्यासारखं काय मिळालं बि न्हाई. मुखात घास गेला न्हाई !”

संध्या काहींच बोलला नाही. काहीं वेळ इडुवाहिं गप्प राहिला. आणि मग एकाएकीं घाईला येऊन बोलला,

“बरं, मग मुलान्याच्या कोवड्याकडे कवा वघायच ?”

व हा णा

सकाळच्या प्रहरी पाडा घराबाहेर पडला आणि व्हरलवाड्याच्या दिशेन चालू लागला.

अंगाच वेढोळ करून उकिरड्यात पडलेल त्याच कुत्र उटलं. जवडा वासून पाय तणावून त्यानं आळस दिला. आणि पाडाची पाठ घेतली. सदा भुकेनं हाडाडलेलं, चोपलेलं हें लाबोडकं जनावर पाडान पाळल होतं. कुत्र पाळण्याची त्याची ऐपत नव्हती ! त्याला दिवसाच्या दोन भाकरी कुणी घालाव्या ? पण या जनावराचा आणि पांडाचा पूर्वजन्मीचा लागाबांधाच. तें विचारं एरवीं पाडाच्या घरीं असे, रानामाळात सोबतीला असे, आणि भुकेच्या वेळीं मात्र दुसऱ्याच्या दारांत जाऊन उभं राही. मिळेल तो ताकडा तुकडा खाऊन भूक भागवी. आपल्या पोटाच्या बाबतींत त्यानं धन्याला कधींच तोशीस दिली नाहीं.

हातांत तुटक्या वहाणा घेऊन पाडा व्हरलवाड्यात शिरला आणि गोपा व्हरल्याच्या खोपटाशीं आला. गोपा अद्याप कामाला लागला नव्हता. तुटक्या जोड्यांचा टीग, आरी, टेच्या हा त्याचा सरंजाम अद्याप बाहेर मांडलेला नव्हता.

मेढीशीं लागून पांडा उभा राहिला आणि हलक्या आवाजात त्यानं हाळी मारली, “ गोपानाना, हो गोपानाना ! ”

पोटाच्या भकाळ्या गेलेलं पाडाच कुत्र धुळींत टेंकलं; कानाच्या कोक्यांत शिरलेल्या गोमाशा झाडू लागलं.

हातांतील वहाणा एकमेकावर घाशीत पाडा व्हरल बाहेर येण्याची वाट बघू लागला.

थंडीचे दिवस. गांवावर धुकं पसरलं होतं. कानाचे चोबे आणि नाकाचे शेंडे गारठून दुखत होते.

घोगड्याची खोळ मारून गोपा माळीच्या बुटक्या दारातून बाहेर आला. तोडावरचं घोगडं बाजूला न करताच त्यानं डोळे उडवले.

तोंडातून आवाज आला नाही तरी डोळ्याची बोली पाडाला समजली. तो उत्तरला.

“अशासाठीं आलो होतो गोपानाना, वहाणा पार तुटल्यात. त्याच्याकड बघा थोडकं ! ”

आणि हातातील वहाणा त्यानं गोपापुढे टाकल्या ! मग मात्र गोपाला बोलणं भाग पडलं. तोडावरचा बुरखा काढून तो टक लावून वहाणाकडे बघू लागला आणि मग कसनुस तोड उघडून बोलला,

“ह ! कशाला आणलं जी हें ? ”

त्याच्या स्वरातील बारकावा पाडाला उमगला आणि तो हिरमुमला. हातातील चुरा झालेल्या वहाणा खालीं टाकून गोपानं मान हलवली.

“ह्या ! काहीं उपयोग होणार नाही ! ”

पाडा आजीजीच्या स्वरांत बोलला,

“तस नका. हिंडावं लागत गुरामाग रानामाळातन. काटे लागतात. बघा, चार टाकं घाला. ”

गोपाचा आवाज चढला. वहाणा उचलून कुठ्याच्या दिशेनं उडवीत तो म्हणाला,

“कुठ्यापुढं टाकून बघा, तेसुद्धा तोड लावणार नाही ! ”

वहाणा पुढ्यांत येऊन पडल्या तसं पाडाचं हडकुळं कुत्र लटकन हललं. आल्हाद उडी मारून पलीकडे पळून गेलं. लाव उभ राहून व्हरलाकडे बघू लागलं.

पाडा पुढं झाला आणि धुळींत पडलेल्या वहाणा उचलून घेत म्हणाला,

“तसं नका. बघा चार टाकं घालून. आज खोळंबा आहे. पाटलाचीं गुरं सोडायला जायाचं आहे. उशीर झाला. ”

“अरिबा, बरी चिमट लावलीय की ! चुरा झालाय पार. त्याला टाकं घालून काय करूं म्हणता ? ”

गरजू आणि गरीब पांडा खजील झाला होता आणि उर्मट गोपा व्हरल त्याला जास्तच बोंबीत होता.

“दुरुस्त होणार नाहीं तें माझ्या हातनं.” असं शेवटचं सांगून तो पुन्हा माळींत शिरूं लागला. तेव्हा पांडा फार घायकुतीला आला.

“गोपानाना, तस करू नका. माझ्या पायाची चाळण झालीया काढ्यानं. त्यात भर नको. जरा तळवा झाकल अस करून द्या.”

आणि पुन्हा त्यानं त्या चुरा झालेल्या वहाणा व्हरलापुढं टाकल्या.

गोपा मेढीला टेंकून बसला आणि बेतानं म्हणाला,

“आता नवी वहाण घ्या देवा. अस किती दिवस निभणार ?”

फाटून चिध्या झालेल्या मुडाश्याशीं चाळा करत पाडा बोलला,

“पैका कुठला द्यावा गोपा ?”

“पाटलाचीं गुरं राखोळीला नेतां; पाटील पैका देत नाहीं का ?”

“काय होणार त्यात गोपा ? पाटील महिन्याचा दीड रुपया देतो. तो मीठमिरचीला जातो. त्यांनून सवड कशी काढायची आणि पार्यीं पायताण कसं घालायचं ?”

“अहो, महिन्याला दोन दोन आणे माग टाकत आला असता तर नवी वहाण घेण्याजोगा पैका झाला असता !”

“खरी गोष्ट ! पण तस केलं नाहीं. इथून पुढं करीन. पण तोवर पायांत काय ?”

व्हरलानं या प्रश्नाच उत्तर दिलं नाहीं. तो आत गेला आणि नवा बांधलेला एक सुरेख वहाणजोड घेऊन बाहेर आला. तो पाडापुढं ठेवून बोलला, “बघा, अडाणी गोपाच कसब !” खरोखरी गोपान वहाणा नमुन्यातील बांधल्या होत्या. जाड. वर सुरेखपैकीं रिंग मारली होती. पितळेची, बारीक आणि चकाकणारी. पालथ्या हातान नाक पुशीत पाडा म्हणाला,

“हा, झ्याक !”

त्याच्या स्वरात फार मऊपणा होता. पण गोपाला तो पुरला. उत्तेजित स्वरात तो म्हणाला,

“तसं काय समजणार ? पायात घालून बघा पांडोबा !” आणि अंगावरच्या धोतरानं पुसून त्यानं वहाणा पांडाच्या पायापार्शी ठेवल्या.

काकुळतीला येऊन पांडा म्हणाला,

“उगीच कां गोपा ? देणं नाहीं घेणं नाहीं. बोलून काय बरं उपयोग ?”

पण गोपा गप्प राहिल्या नाहीं. तो पांडाच्या पायापार्शी आला आणि वहाणा पुढं सारून त्यानं त्याचा एक पाय आपल्या काळ्या आणि कठीण हातांनीं बळकट धरला.

“हं उचला.”

पांडा फारच ओशाळला,

“नाहीं पण, उगीच कां—”

“अरिबा ! घालून बघायला काय पैका पडतोय का ?”

“नाहीं. पण देणं नाहीं घेणं नाहीं. फुकट का ?”

पण व्हरलानं बळ करून पांडाचा पाय उचललाच. त्याला वहाणा घालायला लावल्याच.

“हा, बघा कशा फिट वसतात तुमच्या पायाला आणि दिसतात कशा शोभून !”

पांडा लाजला. त्याचा वेडाभावडा चेहरा लाजेनं कसनुसा झाला आणि मग चटकन् त्यानं पायातल्या वहाणा काढून ठेवल्या.

गोपा म्हणाला,

“आहे का नाहीं फैनाबाज काम ?”

धुळीत पडलेल्या आपल्या फाटक्या वहाणा उचलून पांडा चावत बोलला,

“हां. पण ह्याकडं बघा कीं थोडक. तळवं झाकतील असं कांहीं—”

नव्या वहाणाची जोडी एकमेकावर आपटीत गोपा बोलत होता,

“दाम म्हणाल तर जास्ती नाहीं, पांडोबा. फकस्त रुपये साडे चार. काय ? रुपये चार आणि आणे आठ !”

सूर्य बराच वर आला होता. कोंवळीं उन्हां गोपाच्या डोळ्यावर येऊन ते

मिचमिचत होते. गुरं सोडायची वेळ झाली होती आणि पांडाला व्हरलानं उगीच घोळांत धरला होता.

“बरं मग. गोपानाना, ह्याकडे बघा कीं.”

“पांडोबा, तुम्हाला वाटल रुपये जातात. पण हें पायताण तुम्ही दोन वर्षे बिनघोरी ओढा; त्याला धाड होणार नाही ! ”

पाडानं आपली फाटकीं पायताणं हातांत नीट धरली आणि मग त्यानं शेवटचं विचारलं,

“मग, हें होणार नाही गोपा ? ”

“नाहीं देवा, त्यात आता काहीं राहिलं नाही. कुत्र्यानं खाल्ल तरी चार दिस त्याच्या पोटात दुखेल ! ” आणि व्हरल मोठमोठयानं हंसला. इतका हंसला कीं त्याच्या डोळ्याला पाणी आलं.

खाली मान घातून पांडा व्हरलवाड्याच्या बाहेर पडला आणि पाटलाच्या वाड्याकडे आला. त्याच तांबड्या रंगाचं मस्तमट कुत्रं त्याच्या मागोमाग होतंच ! पाटील चिलिम ओढत जोत्यावर बसला होता. पांडाला बघताच तो बोलला,

“का रं, एवढा वेळ ? कुठं गुतला होतास ? ”

पांडा कसं तरी हंसला आणि आपल्याशींच बोलल्यासारखा उत्तरला,

“कुठं नाही, आपला गोपाकडे—व्हरलवाड्यांत गेलो होतो ! ”

“आं ? ”

“काहीं नाही, झाला खरा थोडका उशीर. ”

यापैकीं एकहि शब्द पाटलाला स्पष्ट ऐकूं आला नाही.

चिलिम झाडून, पुन्हा खडा नीट बसवीत पाटील ठिसकला,

“बरं, जा आता तरी जलदीनं. दिवस डोक्यावर आला ! ”

“हा, निघालोच. ”

पण पांडा निघाला नाही. जागच्या जागीं घुमळतच राहिला. पाटलानं विचारलं,

“कां रे ? ”

“काहीं नाही !”

“मग घुटमळतोस कशापायी ?”

“काहीं नाही. निघालोच नव्हे का !”

तरीहि पाडाचा पाय निघेना. तेव्हा पाटलान हेरलं आणि विचारलं,

“काय तरी बोलायचं मनात आहे तुझ्या. बोल, बोल.”

पाडा लचारीन हसला. हातातल्या फाटक्या वहाणा घट्ट आवळून म्हणाला,

“मेहरवानी कराल का पाटील ?”

“आ ?”

“नाहीं म्हणू नका. माझ्या पायाला कुरूप झालेत काट मोडून. रानामाळांत हिंडायच म्हनल्यावर पायात पाहिजे !”

हे नमन कशासाठीं चालल आहे हें पाटलाला उमगेना. दोन्ही हात गुडघ्यावर ठेवून तो पुन्हा पुन्हा विचारू लागला,

“आं ? काय म्हणालास ?”

“व्हरलाकड जाऊन आलो. तो बोलला, ह्या वहाणा दुरुस्त होणार नाहीत. मग ?”

“गड्या, मला तुझ बोलण कळेना ! जरा जोरान बोल. जेवला होतास का काल ? आ ?”

पाडाच हाडाडलेलं कुत्र पाटलाच्या दावणीशीं गेल होत आणि लहान वासराचं कांठल शेण मोठ्या चवीनं खात होत. खाताना त्याचे कान सारखे खालवर होत होते आणि शेपूट दोन्ही पायात पोटाकडे जात होतं.

मग पाडान धीर केला आणि नेट धरून तो बोलला, “मला साडेचार रुपये द्या पाटील. नड आहे !”

हे बोलणं मात्र पाटलाला ऐकू गेल.

“रुपये ? कशाला रे ?”

“नड आहे.”

“कसली ?”

“ पायात काहीं नाही. नवी वहाण घ्यावी म्हणतो ! ” आणि हातातल्या वहाणा धीर करून त्यान पाटलाला दाखविल्या.

पण निर्विकारपण पाटील म्हणाला,

“ रुपये कुठलं आणू पाडा ? दातावर हाणीन म्हटलं तर पैसा नाही माझ्यापाशी ! ”

“ तसं करू नका. मी उसन मागत नाही. माझी दोन महिन्याची राखो-ळीच घ्या. आगाऊ मागतोय एवढच ! ”

“ ते खरं रे, पण रुपये आणू कुठनं ? पुढच्या बाजागला घेऊन जा ! ”

“ तस नका करू. आज महिना झाला, अनवाणी हिंडतोय मी. तस नका करू. हे बघा, पाया पडतो, पण माझं एवढं ऐका ! ”

पाडा फार कायकुतीला आला, वरचेवर पाया पडू लागला, तेव्हा पाटलाला कणव आली. पण ती चेहऱ्यावर न दाखवता तो उठला आणि रुपये पांडापुढं फेकून रागान बोलला,

“ हं, चल नीघ. वसुलातलं रुपये आहेत हे सरकारी. ”

पाडा पुन्हा पाया पडला आणि म्हणाला,

“ मेहग्वानी आहे मालक ! ”

मग तडकाफडकीं त्यान गुरं मोडली. तीं रानात लावली आणि छाती काढून तो व्हरलाकडे आला. बाहेर उभा राहूनच म्हणाला,

“ ये व्हरला, बाहेर ये. ”

गोपा व्हरल भाकरी खात आत बसला होता तो तोडात घास ठेवूनच बाहेर आला. पाडाचा हुकमी आवाज ऐकून त्याला मोट नवल वाटल.

तो बाहेर येताच पाडान कनवटीचे रुपये काढले आणि ठणकन् ते व्हरलाकडे फेकून तो टेशीत म्हणाला,

“ हे रुपये घे आणि वहाणा दे ! ”

व्हरलानं घास गटकन् गिळला आणि छातीवर हात चोळीत तो रुपयांकडे, पांडाकडे आश्चर्यान बघू लागला.

दरम्यान पांडाचं कुत्रं धन्याच्या पायाशीं येऊन उभे राहिलं होतं. तें कान उभारून व्हरलावर भुक्कू लागलं.

पाडा अरेरावीन म्हणाला,

“हा, आटप. मला वेळ होतोय. रुपये वाजवून घे आणि वहाणा दे त्या !”

आणि हातांतल्या फाटक्या वहाणा त्यानं गोपाच्या उकिरड्यावर भिरकावून दिल्या.

गोपा मुकाट्यान खाली वांकला. रुपये वेंचून आत गेला आणि वहाणजोड पांडापुढे टाकून म्हणाला,

“भले पाडोवा, अशी पाहिजे जिद्द !”

बेफिकीरपणें पाडान वहाणा पायात सरकावल्या. व्हरलाशी एक शब्दहि न बोलता तो झ्याकीत चालं लागला. शेपूट हालवीत त्याचं कुत्रं त्याच्या मागो-माग गेल !

निळ्या आभाळाखालीं पसरलेल्या हिरव्यागार रानातून गुरं चारीत पांडा त्या दिवशीं सुखानं फिरला. बाभळीच्या फाजरावर त्यानं मुद्दाम पाय दिले. काटेरी कुंपण ओलांडली. सराट्याचे वेल पायाखालीं रगडले ! बरोबरीच्या गुराख्यानीं पांडाच्या नव्या वहाणा बघितल्या. आणि एकच गिल्ला केला. नव्या वहाणा पायांत घातल्या म्हणून सगळ्यानीं त्याच्या पाठींत धवाके घातले. हा आनंदाचा दिवस त्यानीं साजरा केला. कसा केला ? गुर रानात लावून चोन्या-माऱ्या केल्या. दुसऱ्याच्या रानातून काकड्या चोरून आणल्या. एकत्र बसून खाल्ल्या. वर्गणी करून वाण्याघरची तवाकू आणली आणि रुईच्या पानाची चिलिम करून ओढली. पोरानीं नुसता हैदोस घातला.

दिवस मावळायच्या सुमारास गुर बांधून पाडा घराकडे आला. पटका काढून भाकरी खायला बसला. त्याच्या म्हातारीनं एक भाकरी आणि तिखट वांगं त्याच्या हातीं दिलं. पाण्याच्या ताव्यावर भाकरी मोडून ठेवून पाडा घास घेऊं लागला तेव्हा त्याच मरतुकडं कुत्रं उंबऱ्यात उभे राहून जीभ चाटू लागलं, विव्दळू लागलं.

पांडा म्हातारीला म्हणाला,

“भाकरी असली तर टाक ग ह्याला !”

तशी म्हातारी उसळली. लाकडाचा कांडका कुऱ्याच्या पाटींत हाणून म्हाणाली,

“अरे, माणसाना मिळेना आणि ह्याला कुठली घालतोस भाकरी ? मरूं दे कीं तिकडे !”

पाटींत लाकूड वसताच कुत्र उलथंपालथं झालं आणि न केंकाटतांच धूम पळालं !

पाडा तेल्याच्या घाण्यावर गेला आणि तेल्याकडून त्यानं तेलाचा गाळ मागून घेतला नि घरीं येऊन नव्या वहाणाना दिल्या. भिंतीला लागून त्या उभ्या ठेवून दिल्या आणि मग रात्रीं तो सुखानं आडवा झाला.

पहांट झाली. म्हातारी कण्या भरडूं लागली. जात्याच्या टरटराटानं पांडा जागा झाला आणि तांब्या-धोतर घेऊन विहिरीकडे निघाला. घरात अजून पक्का उजेड नव्हता. भिंतीशीं चाचपून पाडानं वहाणा शोधल्या तों एकच वहाण हातीं लागली. दुसरी सांपडेना. कवाड खोललं तेव्हां थोडा अधिक उजेड आत आला. भिंतीशीं एकच वहाण होती. दुसरी कुठं गेली ?

पांडा म्हातारीवर ओरडला,

“माझी वहाण कुठाय ?”

जात्याच्या टरटराटात म्हातारीला ऐकूं गेलं नाहीं. तेव्हा तिला हलवून त्यानं पुन्हा विचारलं,

“ये, माझी दुसरी वहाण कुठाय ?”

जातं थांबवून म्हातारीनं गळ्याचा घाम पुसला आणि विचारलं,

“काय रं ?”

“माझी एक वहाण घावंना, तूं वधितलीस का ?”

“नाहीं बा !”

दिवा लावून पांडानं सगळ घर धुंडाळलं. वहाण सांपडली नाहीं !

तो चिडला,

“बाईली, चोरट्यानं नेली म्हणावं तर एकच वहाण कशी नेली ? ”

आणि मग एकाएकीं त्याच्या डोक्यात उजेड पडला. झटक्यासरशीं बाहेर येऊन तो उकिरड्यापारशीं गेला.

नव्या वहाणेचा भुगा तिथ पडला होता आणि भुकेल्या पोटीं कातडं घालून टम फुगलेल तावडं कुत्रं पाय तणावून निवात झांपल होतं !

आ डि ट

गोपा व्हरल आपल्या खोपटापुढं उघडा बसला होता. अंगातल मळकं अंगरखं त्यानं उलटं करून उन्हाला टाकल होत आणि आपल्या बारीक नजरेन तो त्याच्या शिवणी न्याहाळीत होता.

गोपा रंगानं करवंदासारखा काळा होता. त्याचं नाक नकटं होत, गालाचीं हाडं वर आली होती. डोळे बारीक आणि मिचमिचे होते. उन्हांन तापलेली पाठ तो उफराट्या हातानं ओचकारी तेव्हां त्याच्या काळ्याभोर पाठीवर पादरेघोट ओरखाडे उठत.

इतर व्हरलाप्रमाण गोपाहि दरिद्री होता. कातडी कोरून त्यावर त्याचं पोट भरत नव्हतं. कुणी पानाचा विडा खायला दिला तर ती त्याला अपूर्वाई वाटे. उशीरपर्यंत विडा तोडात घोळवत ठेवून तो त्याची मजा घेई. तहान लागली तर तोंडांतला चोथा काढून दगडावर ठेवी. पाणी पिऊन झाल्यावर तो पुन्हा तोंडात टाकी. असा गरीब गोपा अलीकडे थोडा गवर झाला होता. दहा-पांच रुपयाना विकत घेतलेली त्याची पाट मोठी झाली होती. व्याली होती. दोन सुरेख बोकडं तिन मालकाला दिली होती. कळणाकोंडा घालून गोपानं त्यांचा साभाळ नीट केल्यामुळ तीं आता चागली गणगणीत झाली होती. त्या जोरावर गोपा तालेवाराच्या तोऱ्यान वागत होता. मान ताठ ठेवून गावातून हिंडत होता. तमाखू खात होता आणि विड्या ओढत होता.

उन्हाला बसून गोपा अंगरख्याच्या शिवणी न्याहाळीत होता. दडलेल्या उवा शोधून मारत होता. आणि पलीकडे खोपटाच्या मेढीला बांधलेली त्याचीं दोन बोकडं तोडानं कांहींतरी चघळीत होती. त्यापैकीं एक करड्या रगाचं होतं आणि दुसरं धन्यासारखं काळं असून त्याच्या कपाळावर दिवा होता. त्याच्या आखुड

शेपट्या सारख्या हालत होत्या. आपल्या गुबगुबीत हनुवट्यांना झोले देत तीं दोघहि काहींतरी चघळत होती. आणि त्याची केसाळ आई कासेचा झोळ पुढं काढून निवात बसली होती.

अशा वेळीं गणा चलपते व्हरलवाड्यांत शिरला आणि गोपाच्या खोपट्यापुढं येऊन उभा राहिला.

डोळे मिचमिचे करून गोपा त्याच्याकडे बघू लागला. तांड उघडं टाकून बघू लागला.

मग गणा म्हणाला, “काय चालल्या, गोपा?”

पायांच्या पजावर दोन्ही हात ठेवून खाली बघत गोपान उत्तर दिलं, “काय न्हाई. बसलुया उगीच!” आणि पुन्हा तो शिवणी बघू लागला.

चलपत्याचा थोडा अपमान झाला. त्याच्यासारखा माणूस घरीं येऊन गोपा जागचा उठला नाही का त्यानं रामराम केला नाही ही गोष्ट त्याला बोंचली. दोन बोकड बाळगून असल्यामुळ व्हरल माजला आहे याची जाणीव त्याला झाली.

उभ्या राहिल्या-राहिल्याच, मेढीशीं बाधलेली तुकतुकीत बोकड न्याहळून गणान विचारलं, “बोकड देणार का, गोपा?”

“आ?”

“बोकड देतोस का? माझ्या घरीं पावणे येणार आहेत. त्यांना जेवण करण्यासाठीं मला एक बोकड पाहिजे!”

गिऱ्हाईक आपणहून घरीं आल्यामुळ गोपा ताठला. म्हणाला, “तुमाला दाम परवडणार न्हाई!”

गणा बोकडापाशीं गेला. त्याची कबर चाचपीत म्हणाला, “अरे, साग तर किती तो. काय शंभरभर सांगणार आहेस न परवडायला?”

पेकट चाचपल्यामुळ बोकड लटकून हाललं आणि उलट फिरलं. पवित्र्यांत उभं राहून अंगणांत उभ्या राहिलेल्या चलपत्याकडे बघू लागलं. इतका वेळ काहीं चघळणारा त्याचा जबडा थांबला.

गोपा म्हणाला, “सागून फायदा व्हनार न्हाई, चलपते. तुमाला दाम परवडनार न्हाई!”

चलपते रागाला आला. आडमुठ्या व्हरलाचं हें बोलणं ऐकून संतापला. बोकडाची किंमत न परवडायला गणा कोण लुंगासुंगा माणूस होता का ? गोपा व्हरलाचं सगळं खोपट बोकडासह विकत घेण्याची ताकत त्याच्यापाशी होती.

मेढीशीं बांधलेला गुबगुवीत बोकड दोरीशीं ओढ घेऊन उभा होता.

चलपत्याकडे बघून तोड अस करित होता की जणू तो वेडावण दाखवतो आहे.

गोपा खाली बघून छातीवरचे केस उपटीत होता. त्याच काळेभोर आणि बोक्यासारखं पोर भाकरीचा तुकडा खात बाहेर आल आणि बसलेल्या शेळीचीं थानं ओढूं लागलं. चलपत्याला काय बोलावं तें सुचेना. उभं राहून पाय दुखू लागले तेव्हा खाली पडलेल्या लकडाच्या ओडक्यावर तो बसला आणि म्हणाला,

“मग काय, गोपा ?”

दोन्ही पायामध्ये थुंकून गोपा बोलला, “कशाच ?”

“दाम साग की बोकडाचा !”

“सागूं ?”

“हा !”

“एक घेनार का दोन्ही ?”

“एकच. दोन घेऊन मला काय गावजेवन घालायचं हाय का ?”

“दोन घ्याल तर मला बर पडलं. निदान मूठभर पैका तरी हातात पडलं !”

“नाहीं. मला एकच पायजे !”

“बरं, बोकड पसत हाय का ?”

“त्याशिवाय तुला मागतोय का ?”

शेळीनं लाथ झाडली तेव्हां गोपाचं पोरगं उताणं पडलं. न रडता उठलं आणि बापाला चिकटून चलपत्याकडे बघू लागलं. बोटड्या बोलीत शिव्या देऊ लागलं.

त्याला काहीं न बोलता गोपा कौतुकाने हंसला. तें हंसण चलपत्याला गोफणीच्या धोड्यासारख लागलं.

करड्या रंगाचा बोकड एकाएकी ओरडला. मगूर आणि मस्तीला आलेल्या पोरसारखा ओरडला, “बाँआ-!”

चलपते म्हणाला, “हा, आवर. बोल, काय घेणार ?”

व्हरल मगरीनं बोलला, “रुपयं तीस बसतील एका बोकडाच !”

“ गाजा ओढून बोलतोस काय, लंका ? काय भाव बघशील का तोंडाला आल ते बोलशील ? ”

“ बरं तुमी काय देना ? ”

“ रुपय वीस मिळतील ! ”

यावर गोपा ब्रेचर हसला. म्हणाला “ मग रेडा कापून खा की पखाटा. बोकडाची चव कशाला तुमाला ? ”

त्यासरशी चलपते सटक्यान जागचा उठला. भडकून म्हणाला, “ काय र, ये भडव्या, कुणाला बोलतोस हे ? आ, कुणाला ? ”

त्याचा चेहेरा लालभडक झाला. ओट थरथरून लागले.

“ रेडा खा म्हणतोस. गावात गहाणार नाहीस तू ! देशोधडीत्या लावीन तुला ! या गणाला तू कोण समजतोस ? ”

पण व्हरत जागचा न हालता उचलला, “ अव, वास झाला उम ! असल्या दमाला भेत नसतो मी ! ”

“ गोण्या, गोण्या. सभाळून बोल ! ”

“ वास, वास ! अरं तुर कणयच काम न्हाई. शिंव्या देव्याच काम न्हाई. मी तुमाकड आलों न्हाई. तुमी आला माज्याकड बोकड मागायला. पगवडत नसल तर गप जा बगकड ! ”

हा गोधळ ऐकून इतर खोपटातले व्हरत गेले. पटकुर्ग नेसलेल्या चाया झिज्या सावरून खोपटाबाहेर आल्या. त्याचगेवर गोपाला जास्तीच आवेश आला. अंगरखा गोळा करून तो उठला आणि चालपत्यासमोर तो उडवीत म्हणाला, “ ममईला दावावी असली अकड ! इथ कोन भेना ? न्हाई ! ” या बोलण्यासरशी आजुबाजूला उभे राहिलेले व्हरत हसले. गावात गहाणाच्या एका पोपाखी माणसाला व्हरलवाड्यातला एक गडी ठण्णून बोलतोय हे बघून त्यांना बर वाटले !

मग चलपते जास्ती बोलला नाही. तावातावान गावात आला आणि थंय पाटलाच्या वाड्यात गेला.

छपरी मिशाचे केंस पिळीत पाटील जोल्यावर बसला होता. त्याला काहीं गां. गो. १०

उद्योग नव्हता. शर्याचा मागला पन्ना पुढे घेऊन चलपते त्याच्या शेजारी बसला. वहाणा काढून पाय वर घेत बोलला, “आज गाव बोलवा चावडीपाशी !”

टरटरीत आवाजात पाटलाने विचारले, “का र गणा, काय मानगड ?”

“तुमच्या-माझी जात कोणची ?”

“अलवत्, मन्हाड्याची !”

“गोपा व्हरल्यान आपल्याला महार केल !”

“आ ?”

“हा ! त्याच्या हिशेबी आपण रेड खाणार हाय !”

“अस म्हणाल ते व्हरले ?”

“हा-हा. मी बोकड इकत घेण्यापर्यंत गेलों तर तो म्हणाला, ‘बोकडाणेवर्जी रेड कापून ग्या !’”

“बाईली, व्हरले माजले मग !”

“माजले ? अहो, त्याला तमा गटिली नाही आपली. उफराट बोलले मला धा मागसादेवत !”

“मग माजच चावडीपुढे बोलवून घेता त्याला. लाथलता उमटाला !”

मग पाटलाने तगळाल्या बोलवून सांगितले, “जा र. मडळीना म्हणावे चावडीकडे बोलवलेला माजला !”

“जी ! कुनाकुनाला मागू ?”

“तुला टाव नाही का, लेका, कारभारी मडळी बोलवायची !”

“तरी पर—”

“आजानाना, खड्ड कुरकळणी, वडा न्हावी, नाना ग्रामण, जी जी मंडळी फुडाकार घणारी ती बोलवा. जा !”

तराळ गेला आणि पाटलाचा निगेप त्यान सगळ्यांना पांचता केला.

जेवणखाण आटपून गावांतील शेलर्का मडळी चावडीपुढे आली. घोंग-ड्याच्या खोळी मारून पायज्यावर, जोत्यावर बसली. कुणी विड्या पेटवल्या, कुणी चिलमी शिलगावल्या.

अंधारांत एकमेकांचे चेहरे नीट दिसत नव्हते. झोळण्याचालण्यावरून कोण कोण आहे हे एकमेकांना कळत होत. कुणी नवा गडी आला की त्याची पायताण वाजत. खाकरत-खोकरत तो येई आणि मग कुणीतरी विचारी, “ कोण हाय ? ”

नवा गडी आवाजावरून विचारागागम ओळखी आणि म्हणे, “ का हो नाना, मी भाना हाय ! ”

“ हा हा, वस ! ”

बरीच मडळी जमली तेव्हा नानानी विचारल, “ काय पाटील, कशासाठी बोलवली मंडळी ? ”

पाटील ग्वाकऱ्या. बोलला, “ अर, गोप्या व्हरल आला का ! ”

समोर भित्तीकडेला लागून व्हरल मडळी बसली होती. तिकडून उत्तर आल, “ हा, आलाय जी ! ”

“ आन् गणा चलपते ? ”

पाटलाच्यामागूनच आवाज आला, “ मी मागेच हाय की हो पाटील, तुमच्या ! ”

“ हाईम् ? अर, मला काय अंधारात दिसल न्हाई ! ”

मग मडळी एकमेकात कुजबुजू लागली. ‘ गणा चलपत्यान गोपावर आडीट आणलं असावं ! ’

तो गळगा शात करून पाटील चलपत्याला म्हणाला, “ आवर, गणा, तुझी तक्रार सांग ! ”

“ तुम्हाला मागितलीच की. माझ्याच तांडातून पुन्हा याव अस हाय काय ? ”

“ हा, तसच हाय. बोल ! ”

जरा वेळ गणा गप्प बसला आणि मग बोलला, “ मडळी, गोप्यान आपल्याला महार जातीत धरलं ! ”

खडू कुलकर्ण्यानं मधेच प्रश्न केला, “ आपल्याला म्हणजे कुणाला, गणा ? ”

“म्हणजे आम्हा मऱ्हाटे मंडळींना हो ! ”

“मग अस म्हण ! मोघम आपल्याला म्हणाऱ्यावर त्यांत सगळी आली. मी आलों, मोमिन आला. आ ? ”

चलपत्यान चुकीची दुरुस्ती केली आणि व्हरलवाड्यात घडलेली सगळी हकीकत सांगून तो म्हणाला, “मला म्हणाला त्याअर्थी ते माझ्या सगळ्या जातीला म्हणाला. तेव्हा गावान या गोष्टीचा न्याय कगवा ! ”

व्हरलाला शिव्या दिलेल्या ऐकू आल्या. गजबज झाली. व्हरलहि काही मोठ-मोठ्यान बोट लागले. तेव्हा नानांनी त्या सर्वांस गप्प करून प्रश्न टाकला, “अस एकतर्फी का ? गोण्यालाचि सांगू या त्याच म्हणण. ”

“का र, गोण्या ? ”

“जी ! ”

“तू चलपत्याला अस बोलव्हास का ? ”

प्रश्न सगळ्या गावाचा झाल्यामुळ गोपा दबकला होता. त्याचा आवाज खाली आला होता. तो म्हणाला, “माजीं बोकडें तरी बघा तुमी, पाटील. तसल्या मालाला ईस रुपय दाम ? ”

चलपते ओरडला, “नाही, शंभर रुपय द्यावत एकाएकाला ! अर, जगात काय बोकडें नाहीत का ? पर तुझा दाम विलायती ! काय. लेका, तुलाचि दोन बोकडान राज मिळाल्यु ! म्हण हाय, ‘सुगीला मुताचा पूर ! ’ ”

गोपा बेतान बोलला, “व्हय जी, आमा गरीबांन्नी मुताचाच पूर ! तुमा-वाणी ममईला जाऊन दर्याची हवा कदी बघितलीया आमीं ? ”

तेव्हा पाटील ओरडला, “वाकड बोल् नकोस, गोण्या ! ”

“व्हायल जी ! वाकडें बोलण्याची परवानगी तुमालाच. आमी गरिबांनी सरळच बोललं पायजे ! ”

या बोलण्यानं तर पाटील अधिक चिडला आणि मग त्याची आणि गोपाचीच झकाझकी सुरू झाली. चलपते वेगळा राहिला. मंडळी गप्प बसली. आणि पाटलाची-गोपाची लढालढी लागली.

“तुला एवढा माज कशान आलाय र व्हरला, आं ?”

“माज्यापशीं काय हाय जी माज येण्यासारख ? चार पैसं हायेत, का मी कोन सरकारी अभिलदार हाय, का जमिनजुमला हाय मला ? तुमच्या उष्ट्यावर जगनाग मी !”

“असलं तिरप चोळणं कळत मला. नीट चोल नाही तर भुडीवर उभा करीन !”

“कग ! गावच राज हाय तुमी. तुमची मर्जी असल नस करा !”

“पुन्हा वाकडच ! रेड कापून खा म्हणतोम आमाला ? आमी म्हार अन तू शाणवकुळीचा मन्हाटा, व्हर ?”

“कडाला मला ती पदवी, पाटील ? हाय ही जात बरी हाय माजी !”

मग मात्र मडळी चिडली. गोण्या व्हरल जेव्हा वाकड्यातच शिरू लागला, प्रश्नाची नीट उत्तर देण्याऐवजी खवचट चोट लागला, तेव्हा मन्हाटे मडळी फार तापली.

नाना ओरडले, “वाईली, हाणा की र नाकाडावर चार काट्या ह्या बेथ्याच्या. मघाभरन ऐकून घेताय, नीट चोळच ना !”

बडा न्हावी गरजला, “गोण्या, नशापानी करून आला असलास तर एका बुक्कीत उतरवतां ती मी. गावाच्या इरुद जातोस ? जीव नग बालाय कां तुला ?”

माना उठून उभा राहिला. त्याच तरण रक्त या अपमानानं फार तापलं. आपल्याला म्हार म्हणाव म्हणजे काय गोष्ट आहे ? तो बडाला म्हणाला, “चोळून भाग नाही, बडापा, या मान्याला ठेचल्या पाहिजे !” आणि हातातल आखुड दाडक त्यान अदमामान भिरकावले. दोन पायावर वसलेल्या हज्याला ते नडगीवर लागल आणि तो कोकलला, “अर देवा-देवा, मेलो ! मला का व पाटील ? मी हज्या हाय, मी काय केल्या ?”

माना ओरडला, “अर, तू कोण त्याचाच भाऊबद. सगळेच माजलाय तुमी. तुमचीं खोपट जाळली पायजेत. लाथा घालून गाव सोडायला लावल पायजे तुमाला !” मग गणाहि उभा राहिला आणि त्यानं सगळ्यांना स्फुरण दिल, “व्हरलं माजलींत ! जो कुणी मन्हाट्याच्या पोटचा असल त्यान व्हरलाना धडाऱ्यावा !”

हे आम्हान सर्वांनीं स्वीकारलं. अंधारातच मंडळी धडाधड उठली आणि भिंतीशीं बसलेल्या मूठभर व्हरलांशीं भिडली. आकस्मिक हल्ल्यान गोघळलेलीं व्हरलं जागचीं उठतात न उठतात तोवर त्याच्यावर वहाणा आल्या. फडाफड जोडे बसू लागले. पाठींत, डोक्यात, तोंडावर. गावकरी पिसाळले. धर व्हरल, उच्चल कमरेदतकं आणि आपट खाली, घाल लाथा, बुक्या, असा घोशा त्यांनीं चालवला. व्हरलं कळवळून ओरडू लागली, रडू लागली, तोंडावर हात घेऊं लागली. पण कुणाला त्याची कणव आली नाही. तरण्या पोराची तालमीत कमाविलेली ताकत उफाळून आली. त्याखाली व्हरलाची हाडंन्हाड खिळखिळीं झाली. व्हरलं रक्तवंचाळ झाली. आणि आगडत-ओगडत व्हरल वाड्याकडे पळालीं. कुणी गावकऱ्याचे पाय धरले. कुणी जागच्या जागी विव्दळत पडले. असा सगळा प्रकार घडला. त्यातच रात्र निघून गेली.

सकाळच्या प्रहरी गोपा लागडत, विव्दळत गांवात आला. त्यानं हातात धरलेल्या दोरीशीं बोकड ओढ घेत होत. रात्रीच्या मारान गोपा जागोजाग दुखावला होता. त्याचा उजवा हात मोडला होता. कपाळ फुटल होत. रात्रीं सडकून भरलेल्या तापान चेहरा मळल झाला होता. डोळे ओढले होते. नावडे झाले होते.

बोकडाला ओढत गोपा चलपत्याच्या घरी आला. दगडावर मटकन् बसला. चलपते बाहेर उभा होता त्याला म्हणाला, रामराम घालून म्हणाला, “बोकड घेताय नव्हं, चलपते ?”

“रुपयं सोळा मिळतील !”

“सोळा ?”

“हां, पयल वीस देत होतो, पण आता सोळा मिळतील !”

गयावया करून गोपा म्हणाला, “तस करू नगा जी. वीस द्या. कालच्या मारान हात मोडलाय माजा. त्यावर दवापानी करीन. माजं ऐका, वीस द्या.” आणि त्यानं चलपत्यापुढं डोक टेंकलं !

फकड गोष्ट

एका डोळ्यान पिचका असलेला रामा गुर लावून सावलीला बसला होता. त्यान पायातल्या बहाणा आणि डोईचा पटका काढून ठेवला होता. अटकळपाटकळ घातली होती.

दर्हिंवरान ओल्या झालेल्या गवतातून वृट ओढीत मी शेजारून जाऊ लागलो तेव्हां आपट्याच्या झाडाखाली बसलेला तो पिचका गुराखी ग्याकरून थुकला. पोटाच्या बुडातून आवाज काढून म्हणाला,

“या यकटगव !”

आसपासच रान हिरवणार होत. आभाळ स्वच्छ निळ होत. दूर दिसणाऱ्या डोंगराच्या उतरणीवर चरणाऱ्या गुराचे पादरे ठिपके ठिमत होते. खगेखरीच दिवस मोठा छान होता !

माजलेल्या गवताचा उग्र आणि ओला वास हुगीत मी रामापाशी गेलों आणि गवतात टेकलो. पायांच्या पजांना सहा सहा बोट असलेला हा लुच्चा कुणबी माझा चांगला मित्र होता. जवळ बोलावून तो माझ्याजवळची विडी ओढी आणि त्याच्या बटल्यात गप्पा हाणी. त्या पुष्कळ वेळा अडाणी विनोदानं गुळचट झालेल्या असत.

ओल्या बुटावरील माती आणि गवताचे तुकडे झाडीत मी म्हणालो,

“काय रामभाऊ, काय बेत ?”

उन्हांन रापलेल्या त्याच्या तोंडावर लबाड ह्म आल. माझ्या पाठीवर थाप टाकून चिमटा घेत तो म्हणाला,

“फस क्लास !”

त्याच बोलग आणि हावभाव नेहमीच इतके मजेरींग असतात कीं, पुष्कळ वेळा त्यानं काही विनोद केला नसतानाहि हसू येत. तस याहि वेळीं आल. हसण्यामुळ माझे डोळे गालात बुडाले, तेव्हा तोहि पोटाला वळ्या पाडून हसला. उलथापालथा झाला. मग हंसण्याचा खटखटाट जिरवून त्यान माझे खिसे चाचपले. मी ओळखल आणि विडी, कांडपेटी त्याच्या हवाली केली. ती संबंध ओढून होईपर्यंत तो काही बोलला नाही. गवतात उताणा पडून मी गनची हवा खात राहिलं.

आपट्याच्या झाडावर मातकट रंगाचा एक सरूड उगीच बसून राहिला होता. खरोखरीच या मष्ट प्राण्याचा मला अगदी गग येतो. किंचित्हि हालचाल न करता तो एका जागी इतका वेळ बसून राहतो कीं, वधणाग कटाळून जातो. आवाज करा, खडे फेका—प्रत्यक्ष डोक फुटेपर्यंत तो जागा सोडीत नाही !

समोर मुके राघू चलाख गिरक्या मारीत होतं. काळ्या आणि टांचदाग चोंचींत फुलपाखर पकडून मटकावीत होते. आणि पलीकड बाभळीच्या झुडपावर घोळक्यान बसलेल्या कोकाच्या, नळावर भाडणाच्या वायकासाखा कालवा करीत होत्या.

दरम्यान गमान विडी विझवली होती. माझ्या माडीवर चापटी मारून तो म्हणाला, “का अस पसरलाय उडग्या वाईवाणी ?” आणि हसला. आज एकंदर त्याची लहर चावटपणाकडे लागली होती. तशी अनेक वेळा लागलेली मला ठाऊक होती. या लहरींत त्यान मला ही फकड गोष्ट सांगितली.

एक वाणी होता. फाटक्या अंगाचा आणि मिशमिशा तांडाचा. बाहेर आलेल्या डोळ्याचा आणि बसलेल्या गालफडाचा. उभा राहिला म्हणजे त्याचे गुडघे एकमेकाना थटत. खाली बसला कीं खुब्याची हाड वर दिसत. चालायला लागला कीं, हातभर कुवड वर निंब आणि बोलायला लागला म्हणजे शब्द तांडात अडखळत. गावाच्या मध्यभागी त्याच किराणा मालाच दुकान होत. दुकानापुढ त्याच नाल पडलेल घोड कान पाडून शेपटान गोमाशा उडवीत उभ असे आणि आतल्या बाजूला वाणी खाली मुडी घालून गिन्हाइकाची वाट बघत बसलेला असे. त्याच्या डोळ्यापुढ बागीक चिलट उडत. न धुतलेल्या टोपरावर माशा बसत. मळकट अंगरख्याच्या पाठीवर मुंगळे चढत. तरीहि तो आपला

गण्य वसे. मोठ्या डोळ्याची अस्वस्थपण हालचाल करीत असे. मालाच्या डब्यापाठीमागून उदीर डोकावत. लावोडक तांड मुळमुळ हलवीत. उनाड आणि बेवारशी कुत्री उंबऱ्यात येऊन उभीं रहात. गुळाच्या टेंपीकडे अधाशीपण वषत. तरी तो हालचाल करीत नसे.

अशा या गैदी माणसाला देवान बायको मात्र मारून दिली होती. हळदीच्या रंगाची, उभार छातीची, फुगलेल्या अंगाची, फुलल्या जवानीची ! काळ्याभोर आणि मोटमोठ्या डोळ्याची ही बाई वटफैली चालीची होती, चवचाल वृत्तीची होती. गर्भरेशमी लुगडी नेसून ती गावभर हिंडे, जवानीच प्रदर्शन माडे. तिला बघून गावातल्या पोगना चळ भरे. रानामाळातल काम मोडून ते या नयांगीच्या नादावर रहात. तिच्यापायी जीव टाकत.

घोड्याच्या पाठीवर सामान लादून वाणी आटवड्यातून तीन बाजार घेई. सकाळी जाऊन मध्याकाळी माघारी येई. तो घरवाहेर पडला की, सोकावलेली पोरं दुकानाभांवती घिरट्या घालत. मागील दाराच्या भिंतीशी उभी राहून बाणीण त्यांना खुणा करी. एकादा माजग पोर आत घेई. त्याला गोडघोड करून खाऊ घाली. तांडात तांड देई. लटक रागवी, लटक खिजवी आणि तृप्त होई.

प्रथम प्रथम हे व्यवहार चोरून होत. लाज झांकायची आणि अब्रू विकायची असा प्रकार. त्यासाठी नाना खुणा, नाना युक्त्या. कधी वाढलेलं पीक तर कधी गावाबाहेरच देऊळ, कधी पाणवटा तर कधी धराचं माळवट. सारा प्रकार चोरून मारून, लोकांच्या नजरेत न येईल इतक्या सावधपण. पण चटक लागली तशी सावधानता लोपली. कधी झाकला पदर ढळला, तरी धपका बसण्याऐवजी केवळ ओझरती चुटपुट लागू लागली. हाहि प्रकार वारवार होऊ लागला आणि मग चुटपूटहि गेली. बघणारा शरमला तरी आपली पापणी खाली न पडेल इतपत मुजोरी अंगी मुरली. वेळ अवेळ, घरदार याचा मुलाहिजा राहिला नाही.

चोरून तटल तरी झांकत नाही. वास झांकण घेत नाही. साऱ्या खेड्यांत बभ्रा झाला. लोक कुजबुजू लागले की, वाण्याच्या बायकोन गाव नासला. पोरं चळली. आखाड्यातली माती हलत नाही. दगडी गोट्या जागच्या उचलत नाहीत. सुरपाट्या नाहीत की लेझीम नाही. पोर पाग बिघडली. वाणिणीनं सगळ्यांना वेड केल.

होता होता ही कुजबूज वाण्याच्या कानापर्यंत गेली. गैदी असला, तरी तो नवरा होता. त्याला शरम वाटली. संताप आला. पण उडग्या वाईचा नवरा असण्यासारखे दुसरे दुर्दैव नाही. अवघड जागी दुखण. उघड कराव तर अब्र जाते. झाकले ठेवाव तर टणका मारत. अशा वेळां अब्रदार माणूस तोंडाला टाके घालतो आणि मन ग्वातो. वाणी मनात झुग्त राहिली. त्याला अन्न त्याला गोड लागेना. मग तो उगीचच व्यापारधंद्यात गुंतून गट्टे लागला. बाजाराला गेल्यावर दोन दोन गत्री माचारी येईनासा झाली. आपल्या डोक्यामाचारीं काही का घडेना, आपल्या पाठीमाग लोक काही का चोळतात, असा विचार करून घरी येण्याच टाळू लागला.

मग तर वाणिणीला रान मोकळच झाले ! गजरोसपण ती यार घरी आणू लागली. गेज नवी नवलाई शोधू लागली. गावात कालवा फार झाला. तोडावर पदर घेऊन बायका आपापसात कुजबुजू लागल्या. उघड उघड बोळू लागल्या की, तो अमका तमका वाणिणीशी लागून आहे. जाणती माणसंहि फिदाफिदी हंस्त हा विप्रय तवाखूसाखूसा तोडांत ठेवू लागली. पोगटोरांत कुणी खळण धडोत घातले, पटक्याला कोच काढली की, इतर पोर डोळे मारून त्याला म्हणू लागली,

“का, नंग लागला काय ?”

नको तिकडून सुटलेलं अंग घेऊन वाणिणी वटकासारखी रस्त्यातून जाऊ लागली म्हणजे गल्लीबोळीतून विटीदांडू खेळणारी लहान पोरगीसुद्धा चेकालत. वाणिणीशी सूतगूत असलेल्या एखाद्या पोगाच नाव मोठ्याने ओरडत,

“अरे, नग्न कावळ्याच्या महादा, कुठे चाललाय ?”

हे सार ऐकून वाणिणी गालात हसे. डोक्यापुढे हातभर पदर ओढून निघून जाई ! तिने शरम, लाज खुटीला अडकवून ठेवली होती. रस्त्यात गातून ती एखाद्या पोगला धक्का देई. पायावर पाय देई. हात धरी. वेदरकारपण म्हणे,

“कां, घराकडे येण सोडले अलीकडे ?”

गावचा पाटील एकदा भल्या पहाटे उठला. आणि चांदण्याच्या प्रकाशात जनावरांना पेंडी टाकण्यासाठी आपल्या गोठ्याकडे गेला. गोठ्यांत अंधार

होता. डोळ्याच्या बाहुत्या मोठ्या होईपर्यंत पाटील थांबला. आणि पेडी काढण्यासाठी वैगणीच्या दिगापार्श्वी पोचला, तो त्याला धसफस ऐकू आली. बागड्याचा आवाज आला. कुणीतरी बाई माणूस अंधाच्या कोपऱ्यांतून सपाऱ्याने उठला आणि तगतग गोड्याचाहेर पडला !

पाटील हक्कला. चोरचिल्ल की भूतचेशा या जागिरेन हक्कला. त्याच काळीज धडधडल. तेवढ्यात त्याच कोपऱ्यांतून आणखी कुणीतरी उठला. मग पाटलाने नेट घेतला आणि आडवा होऊन आवाज दिला,

“ कोण ते ? कोण हाय ? ”

चलाखीन गोठ्यातून निसटू पाहणारा गडी अडवल्यामुळे जागच्या जागी खड्डा गहिला. न झोळता सवरता.

पेडी तोडायची कुऱ्याड उगारून पाटलाने पुन्हा दम भरला,

“ कोण हाय ? झोलायला तोड नाही का ? ”

तरी तो हुमनदाडगा गडी गप्पच राहिला. तो उलटत नाही त्याअर्थी गागरा आहे एवढा पोच पाटलाला आला आणि मग झपाऱ्याने पुढे होऊन त्याने कुऱ्याडीचा तुंबा त्या गड्याच्या खाद्यावर ठेवून दिला ! त्यामर्गी तो कळवळला.

“ मी आहे पाटील. ओळखल नाही का ? ”

“ मी म्हणजे कोण ? ”

“ नगमू कावळ्याचा महादा. ”

“ हा. महादा ? आणि इथ गांठ्यात कशाचा आला होतास मगयला ? ”

महादा झोळला नाही. सणकणाग खादा चोळीत गप्प उभा राहिला. मग पाटलाला ही भानगड उमगली. चोरचिल्ल नाही की भूतचेशा नाही. हा प्रकार जागजारिणीचा आहे हे त्याने ताडले. त्या अनुषंगाने निघून गेलेली बाई कोण हंदि हेरले आणि मग त्याने महादाला फेलावर घेतला,

“ महादा, खर माग. चोरी करणार होतास काय माझ्या वैगणीची ? ”

“ नाही पाटील. अन्नाची आण, नाही ! ”

“ मग माझ दोर पळवणार होतास ? ”

“नाहीं पाटील, अन्नाची आण, नाही !”

“मग का आल्या होतास माझ्या गोठ्यात ?”

महादाची दातखीळ उचकटेना. तेव्हा अधिकारान आणि वयान मोठा असलेल्या पाटील पुढे झाला. कानाला पकडून त्यान महादाला उजेडात आणला.

“महादा, खरं बोल. नाही तर माझ्यागीं गाठ आहे !”

“होय, पाटील !”

“तुझ्यासंग दुसरा कोण होत ?”

उत्तर नाही.

“दोस्त होता का कोणा ?”

“नाहीं पाटील. अन्नाची आण, नाही !”

“मग ? कुणी नव्हत का ? तू एकटाच पेडीमाग होतास का ?”

उत्तर नाही.

“अर, झोपला होतास का गोठ्यात ? नशाप्राणी केली होतीस का गत्री ?”

पण महादा बोललेना. सायनासगीत सापडल्यामुळे तो जवान पोरगा शरमला होता. वडीलधाऱ्या पाटलाला तो डाफरू शकत नव्हता. तोंडाला खीळ घालून गप्प बसण्यासारख्या शहाणपणा नव्हता ! नरगूचा महादा घुम्यासारखा उभा राहिला. बोलेल ते निमृष्ट सडून करू लागला. तेव्हा पाटलाने आणखी दोन तुंबे त्याच्या पाठीत बसवले.

“हो चालना. गुलामा ! घरात अन्न नाही खायला, आणि गडीवाजी करतोय ! सोदा कुठला ! हो घराकडे, नाही तर टकुर फोडीन कुन्हाडीन !”

आणि नरगूचा महादा चोरासारखा चालता झाला ! शरमलेला, बगमलेला. घटकेपूर्वी सुखावलेला आणि आता दुखावलेला.

पाटील स्वतःशीच बडबडत राहिला,

“बाइली, सगळा गावच सोद्यांनीं भरला. चहूंकडे हेच झालय ! सगळा गाव सोद्यानी भरला !”

सकाळ झाली तसा तरातरा पाटील वाण्याच्या दुकानाकडे गेला. भवानीची वाट बघणाऱ्या वाण्याला म्हणाला,

“ काय र, तुझी बायको हाय का ? ”

पाटलाला जागा देत वाणी अदबीनं म्हणाला,

“ नाहीं पाटील. दूध आणायला गेलीय् न्हाव्याच्या घराकडे. का हो ? ”

करून दिलेल्या जागेवर पाटील वेतान टेकला आणि कमावलेल्या आवाजात म्हणाला,

“ अरे, मर्दासारग्या मर्द त. बायकोचा वाहेगल्यालीपणा उघड्या डोळ्यानीं बघतोस ? ”

वाण्याचा गालफड वसलेला चेहरा सारवलेल्या सुपासारग्या झाला. खाली मान घालून तो लोखंडी वजनं एकमेकावर रचू लागला.

“ लेका, मुक्या जनावराला चीड आली असती ह्या गोष्टीची आणि तू तर माणूस. असा मेल्या मनाचा का झालास ? ”

वाणी पडक्या आवाजात म्हणाला,

“ इलाज नाहीं पाटील. मला काय कळत नाहीं का ? माझ रक्त तापत नाही का ? पण काय करावं ? आपलेच दात आणि आपलेच ओठ ! ”

“ ह्या ! असा वाइल्या नको होऊस. नेट धर. धरून बडव तिला एकवार कुठ्यासारखी. ”

“ काय उपयोग होणार नाही. फुकट माझे दात दुखतील. तिची खोड जाणार नाही. जित्याची खोड मेल्याशिवाय जाणार नाही. ”

“ मग मार. घे जीव ! असली बायको असण्यापेक्षा नसल्याली परबडली. डोक्यांत थोडा घालून जीव घे आणि हो मोकळा ! ”

“ कसा होईन मोकळा ? तिचा श्राप लागल तो लागल आणि जाईन फासावर ! काय फायदा ? ”

प्रत्येक गोष्टीत फायदा बघणारा वाणी असं बोलू लागला, तेव्हा म्हातारा पाटील निरुत्तर झाला. तो म्हणाला,

“गड्या, माझ्या डोळ्याला हें बघवत नाही, कानाला ऐकवत नाही !”

“मला ऐकवत का पाटील ? माझ्या डोळ्याला बघवत का ? पण काय करणार ? इलाज काय ?”

पाटील गप्प बसला.

मग वाणी एकाएकी खाली आला. ऐकून कणव यावी अशा आवाजात म्हणाला,

“पाटील, तुम्ही जाणती माणसं. तुम्हीच सागा, मी काय करूं ? कसा वागूं ? ह्या व्यापांतून कसा सुट्ट ?”

पाटलाने हाताचे दोन्ही तळवे चोळले. ग्वाली मान घालून थोडा विचार केला आणि तो म्हणाला,

“गड्या, हें गाव सोद्याच आहे. तुझी बायको ह्या सोद्यानी घिघडवली. त्यात तुझा काय दोष ? तिच्या तरी काय गुन्हा ? आं ?”

“तस का म्हणा ना. पण व्यावर तरी इलाज काय ? हे बंद कसं होणार ? कसं थावणार ?”

“गड्या, तू हें गाव सोड. सोद्यानी भरलेल्या या गावात गहू नकोस !”

“बरं. पुढे ?”

“एखाद लावच गाव बघ आणि तिकडे बिऱ्हाड कर. दुकान कर. बिन-घोरीपणान रहा.”

“पाटील, आता इथ जम बसलाय. गिऱ्हाइकाशीं वळण पडलय. तरी मी तुमचं म्हणण ऐकतो.”

अशी बोलाचाली झाली. पाटलाच सागण वाण्याला पटल. त्यान गांव सोडण्याच ठरवले. ठरवले पण कुटं चोलेला नाही, चालले नाही. बाजारच्या गांवाला जाताना एक बऱ्यापैकी गांव निवडले. तिथल्या चारदोन मंडळींशीं ओळखी करून घेतल्या. रुपया आठ आणे भाड्यान एक घर घेतले. आणि घरीं येऊन बायकोला म्हटलं,

“सामानाची आवगआवर कर. हें गाव सोडायचं !”

आपल्या मरतुकड्या घोड्यावर बसेल तितक सामान लादून वाण्यान एक खेप केली. डाळी, तादूळ, शेंगदाणे असला माल नेऊन त्या घर्गं टाकला. दुसरी खेप केली. मोकळीं उघडीं पोती, चिपटीं, मापटीं, पावशेर, छटाक, हे नेले. दुकानची भानगड सपली तमा तो पुन्हा बायकोला म्हणाला,

“तुझ सगळं आवर. आपल्याला हे गाव सोडायच आहे.”

ती बोलली नाही, सवरली नाही. मुकाट्यानं सामानाची बाधाबाध करू लागली. एक गट्टा भाड्याचा. एक गट्टा कपड्यांचा. ते सार घोड्यावर लादून वाण्यानं तिकडे नेऊन टाकलं. अशा बऱ्याच खेपा झाल्या तेव्हा सगळ सामान हलवून झालं. वाणीणच तेवढी न्यायची राहिली.

शेवटीं वाण्यानं पाटलाचा, चार सवधी लोकांचा निरोप घेतला. वाणी गाव सोडून का निघाला ही भानगड कुणाला ठाऊक नव्हती. पण या वनावामुळं कोणी म्हणालं,

“बर झालं, गावची पीडा गेली !”

कुणी म्हणाला,

“आता गावच्या पोरान्ची गैरसोय झाली !”

कुणी काहीं का म्हणे ना, वाणी निघाला. कोणत्या गावीं निघाला ते त्यान मांगितल नव्हतं.

दुकान मोकळ झाल. उरल सुरलेल सामानाहि घोड्यावर लादल. आतां निघायच. घोड्यावर बसायच आणि गावाबाहेर पडायच.

वाणी घोड्याचा लगाम धरून बाहेरून म्हणाला,

“आटप, लवकर बाहेर ये. मी कुठ्प घालतोय.”

वाणीण रिकाम्या घरातून बाहेर येऊन उभी राहिली.

“काही राहिलं का ग ?”

“नाही !”

“लावूं कुठ्प ?”

“लावा.”

हेंहि घर भाड्याचंच होतं. कुलूप लावायचं आणि मालकाच्या हवाली चावी करायची व चालू लागायचं.

दार ओढून वाण्यान कुलूप लावलं आणि तो म्हणाला,
“ चला. ”

दोघहि चार पावल गेलीं आणि एकाएकीं वाणीण म्हणाली,
“ थांबा, थांबा. माझा एक जिन्नस राहिला ! ”

वाण्याला आश्चर्य वाटलं. सगळं घर, दुकान रिकामं केलेलं त्याला टाऊक होतं. त्यानं बघितलं होतं. मग हिची वस्तु ती राहिली काय ?

“ काय राहिलं रा ? ”

“ राहिलाय एक जिन्नस. किल्ली द्या इकडे. ”

वाण्यानं मुकाट किल्ली दिली. या हरदमख्याली ब्राईन चोरून मारून पैसा ठेवला असेल आणि तो ऐत्या वेळीं विसरली असेल. कदाचित् एखादा डागिना पुरून ठेवला असेल, असा विचार करीत तो दाराबाहेर उभा राहिला.

वाणिणीन कुलूप काढून दार उघडलं आणि ती आत गेली.

वाणी उत्सुकतेन बघू लागला. गेली तशी वाणीण बाहेर आली. तिच्या हातात दाराला लावायचा धोंडा होता.

तो घेऊन ती आली आणि नवऱ्याला म्हणाली,

“ हां, आता लावा कुलूप ! ”

महत्वाचा जिन्नस म्हणजे दाराला लावण्याचा धोंडा हे जाणून वाणी तापला व म्हणाला,

“ राडे, दाराला लावण्याचा धोंडा इथून तिकडे न्यायला तिथं काय धोंडे नाहीत ? ”

त्यावर एक हात पुढं करून वाणिणीन स्वच्छ उत्तर दिलं,

“ आणि मुडच्या, ह्या गावांत सोदे आहेत म्हणून मला त्या गावांत नेतोस. तिथं काय सोदे नाहीत ? ”

